

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ
НАПН УКРАЇНИ

Курси за вибором з економіки та економічної географії

Методичний
посібник

Київ-2021

*Рекомендовано вченою радою Інституту педагогіки НАПН України
(протокол №13 від 28 листопада 2019 р.)*

*Рекомендовано МОН України з висновком “Схвалено”
(лист №21.1/12-Г-1222 від 27.12.2019)*

Рецензенти:

Т. І. Рихлик, вчитель географії та природознавства Демидівської ЗОШ I-III ступенів, методист районного методичного кабінету відділу освіти Вишгородської районної державної адміністрації, заслужений вчитель України;

Н. І. Забуга, начальник сектору наукового та навчально-методичного забезпечення змісту природничої та математичної освіти Інституту модернізації змісту освіти МОН України;

М. Г. Криловець, завідувач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доктор педагогічних наук, професор

Курси за вибором з економіки та економічної географії : методичний посібник для вчителя/ автори Назаренко Т.Г. та ін. [Електронне видання]. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. - 152 с.

ISBN 978-617-7724-98-7

Методичний посібник містить інформацію про організацію курсів за вибором для посилення варіативного складника з економічної географії та економіки в закладах загальної середньої освіти України в рамках концепції Нової української школи. В змісті посібника читачі знайдуть освітні програми для різноманітних курсів за вибором географічного та економічного спрямування. Програми створені за новими вимогами та містять відповідні структурні елементи: знанневий, діяльнісний та ціннісний компоненти, а також наскрізні змістові лінії.

Посібник розрахований на вчителів географії та економіки, викладачів закладів вищої освіти, методистів, майбутніх вчителів (студентів) і всіх, хто цікавиться географією та економікою.

ЗМІСТ

Особливості впровадження курсів за вибором з економічної географії та економіки в освітній процес закладів загальної середньої освіти (Пузіков Д. О.)	4
Психолого-педагогічні засади економічної освіти в гімназії та ліцеї (Ковчин Н. А.)	23
Навчальна програма для курсу за вибором «Політична географія світу» (Топузов О. М., Назаренко Т. Г.)	33
Навчальна програма для курсу за вибором «Прикладна економіка» (Назаренко Т. Г.)	46
Навчальна програма для курсу за вибором «Географія економічних систем світу» (Назаренко Т. Г.)	53
Навчальна програма для курсу за вибором «Всесвітня природна спадщина ЮНЕСКО» (Назаренко Т. Г., Нехомяж О. С.)	62
Навчальна програма для курсу за вибором «Основи управління виробничим колективом (Ковчин Н. А.)	79
Навчальна програма для курсу за вибором «Економіка використання водних ресурсів» (Яценко В. С.)	136

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ КУРСІВ ЗА ВИБОРОМ З ГЕОГРАФІЇ ТА ЕКОНОМІКИ В ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Входження України до європейського освітнього простору актуалізує проблему впровадження навчання на профільному рівні учнів ліцею як одного з етапів реформування освітньої галузі нашої держави у відповідності до міжнародних стандартів освіти. Це, в свою чергу, зумовлює необхідність пошуку нових підходів до організації освіти не тільки в ліцеї, а й в гімназії, оскільки профілізація закладається в середній ланці навчання, з метою створення найбільш сприятливих умов для становлення і розвитку особистості учнів, формування у них адекватної самооцінки, більш повного уявлення про майбутню сферу професійної діяльності та вільного і свідомого її вибору.

Індивідуалізація навчання в ліцеї передбачає надання учням можливості одержати освіту за різними рівнями навчання, в тому числі й профільним.

Процес модернізації і реформування сучасної української освіти має забезпечувати рівний доступ до якісної освіти усім категоріям учнів відповідно до їх здібностей, індивідуальних нахилів і потреб. Система шкільної освіти не тільки надає учням певну суму знань, а й формує у них потребу в безперервному самостійному і творчому підході до оволодіння новими знаннями, створює можливості для самореалізації та самовдосконалення.

Засаднича мета Нової української школи — підтримати сучасне покоління учнів у їх прагненні стати знаючими людьми через систему предметних та ключових компетентностей. Це надасть молодим людям можливість зорієнтуватися в сучасному суспільстві, свідомо зайняти відповідну соціальну і громадянську позицію, підвищити рівень духовної культури, культури спілкування і практичної діяльності, формувати соціально зрілу, працелюбну, творчу особистість

Курс «Географія», що пропонується на профільному рівні навчання в 10 і 11 класах, завершує географічну освіту в закладах загальної середньої освіти і відповідає логіці пізнання світу. Таким чином система географічної освіти на профільному рівні навчання в ліцеї узгоджується з теорією природничих і суспільних наук, загальною географією, регіоналізацією, країнознавством, краєзнавством і має українознавчу спрямованість.

Загальною метою освітнього географічного курсу є вдосконалення уявлення учнів ліцею про географічну картину світу, утвердження поняття про географію як конструктивну науку і формування географічного мислення на засадах історичного, просторового, комплексного, типологічного, проблемного і конструктивного підходів. Вирішальні ідеї освітньої програми — гуманізація, соціологізація, екологізація, економізація, залучення учнів до соціально корисної практичної діяльності засобами сучасної географії. Основними завданнями курсу «Географія» для 10-11 класів ліцею, що вивчатиметься на профільному рівні є: поглиблення географічної та економіко-соціальної освіти випускників закладів загальної середньої освіти через вивчення глобальних територіально-диференційованих господарських, соціокультурних і соціоекологічних проблем, розкриття ролі окремих держав і народів у світовій економіці й політиці, процесів економічної і політичної інтеграції країн і народів; узагальнення й систематизування попередніх знань учнів з географії на значно вищому теоретичному рівні; розкриття ролі географічних знань і географічної експертизи у вирішенні сучасних економічних і соціальних проблем; формування географічних й соціокультурних знань, трансформація економічного мислення учнів, що передбачає розуміння процесів, які відбуваються в сучасному світі; утворювати уявлення про територіальну організацію господарства і населення окремих регіонів і держав світу; демонстрування системного характеру світової економіки, започаткування уявлення про природу, сутність і функцію міжнародного географічного поділу праці; висвітлення походження сучасних економічних та екологічних проблем людства; ознайомлення з принципами і світовим досвідом раціонального природокористування, охорони навколишнього середовища, збалансованого (сталого) розвитку; удосконалення вміння користуватися порівняльними методами статистико-економічного аналізу, використовувати статистичні дані, що характеризують рівень і темпи розвитку економіки країн світу та України, своєї області, адміністративного району, окремого господарства; вільно орієнтуватися на політичній карті світу та використовувати тематичні географічні карти для розв'язування навчальних і практичних завдань; формування географічної, екологічної й економічної культури, розуміти виклики, що стоять перед державою і світовою цивілізацією; сприяння полікультурному, толерантному, неупередженому сприйняттю і доброзичливому ставленню до інших етносів, народів, груп та особистостей; розвивати в учнів інтерес та повагу до культури свого народу й інших народів, прагнення зберегти і примножити культурну спадщину своєї країни і всього людства, вчитися жити і працювати в полікультурному середовищі; ви-

ховання в учнів рис громадянина України, загальнолюдської духовної ціннісної орієнтації, вміння сприймати ідеї гуманізму та демократизму, патріотизму і взаєморозуміння між народами, утвердження ідей демократії, добра та справедливості; готувати учнів ліцею до свідомої активної участі в суспільному житті Української держави, усвідомлювати її роль і місце в Європі та світі, формувати співвідповідальність за долю України, Європи, світу; розвивати вміння зіставляти географічні й економічні події і процеси, працювати з різними джерелами знань, самостійно добувати географічну інформацію; розвивати творче мислення, формувати власний погляд та критичне ставлення до інформації, обстоювати власні погляди на ту чи іншу географічну проблему, толерантно ставитись до протилежних думок.

Особливістю курсу є те, що він розкриває важливі й актуальні проблеми сучасної географії та низки прилеглих наук.

Для подальшого розвитку географічної освіти на профільному рівні навчання в ліцеї науковцями відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України була створена

Концепція географічної освіти для профільної школи, а для розвитку економічної освіти на профільному рівні, була створена Концепція економічної освіти в гімназії та ліцеї України (обидві Концепції містяться на сайті Інституту педагогіки НАПН України <https://undip.org.ua>)

Рівень профільного навчання зводиться до рівня підготовки до майбутньої професії. У першу чергу це предмети географоцентричні, тобто там, де передбачається підготовка учнів для природничо-наукової або суспільно-політичної професійної діяльності (географія, екологія, історія, політологія, економіка, дипломатія, інше) та для роботи у сфері послуг (туризм, підприємницька діяльність, інше).

Географічна освіта має важливе значення для формування в людини адекватної картини світу, виховання активного відповідального громадянина і діяча.

Зміст навчання конкретизується у специфічній комбінації базових загальноосвітніх предметів, предметів, що вивчаються на профільному рівні та курсів за вибором.

Базові загальноосвітні предмети становлять інваріантну складову змісту середньої освіти і є обов'язковими для всіх профілів. Географія у старшій школі є базовим загальноосвітнім предметом і обов'язково вивчається учнями всіх профілів на академічному або поглибленому рівнях.

Зміст окремих тем або розділів географії може бути уточнений в освітніх програмах курсів за вибором. Курси за вибором забезпечують учнів

варіативністю, альтернативністю і гнучкістю освітнього процесу в ліцеї. Вони мають бути широко представлені у змісті навчання.

Курс «Економіка», пропонується на профільному рівні навчання в ліцеї та завершує економічну освіту в закладах загальної середньої освіти і відповідає логіці пізнання світу.

Вивчення курсу «Економіка» в ліцеї спрямоване на досягнення таких цілей: формування світогляду цивілізованої людини, що визнає такі загальнолюдські цінності, як свобода діяльності та вибору, право приватної власності, толерантність, необхідність дотримання законів тощо; засвоєння фундаментальних знань про економічне життя суспільства, відображених у основних економічних категоріях, законах, закономірностях; сприяння розвитку навичок раціональної економічної поведінки людини як споживача, найманого працівника, підприємця, власника доходів і платника податків, користувача суспільними благами тощо; формування навичок самостійної роботи при виконанні практичних завдань з економіки та узагальнення одержаних результатів

За логікою освітньої програми, на початку вивчення курсу учень ліцею засвоює зміст тих економічних явищ, які властиві будь-якій економіці. Це — ресурси, продукт, виробництво, обмін, потреби, споживач і виробник, економічна ефективність, економічний кругообіг тощо. Далі він знайомиться з процесами та явищами, які властиві ринковій економіці, а саме: попитом, пропонуванням, ринковою ціною та ринковими доходами, грошима як економічним явищем, підприємницькою діяльністю, прибутком та витратами, ринковою інфраструктурою тощо. У подальшому формуються уявлення про національну економіку як ціле з притаманними цьому цілому загальними результатами (валовим внутрішнім продуктом та валовим національним доходом) та пояснюються причини економічних піднесень і спадів, безробіття й інфляції.

Передбачається ґрунтовне пояснення ролі держави в організації економічного життя суспільства. Насамкінець, учень отримує уявлення про функціонування світової економіки, переваги та загрози для економік окремих країн, що пов'язані з глобалізаційними процесами.

Таким чином система економічної освіти на профільному рівні навчання в ліцеї узгоджується з теорією суспільних наук, загальною економікою і має українознавчу спрямованість

Курси за вибором реалізуються за рахунок годин варіативного компонента змісту освіти.

З метою здійснення професійної орієнтації учнів гімназії та сприяння подальшого вибору ними вивчення географії на профільному рівні в ліцеї здійснюється до профільна підготовка. Зміст до профільної під-

готовки реалізується за рахунок варіативної складової змісту загальної середньої освіти.

Першим етапом організації географічної освіти на профільному рівні навчання є підготовка педагогічного колективу до профільного рівня навчання учнів географії.

На цьому етапі ведеться активна робота у двох напрямках:

1. вивчення актуальних освітніх потреб учнів гімназії (психологічна служба закладу загальної середньої освіти, класні керівники);
2. визначення педагогічного потенціалу колективу закладу загальної середньої освіти. Адміністрації і вчителям необхідно ретельно проаналізувати Державний стандарт базової і повної середньої освіти, типовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів¹ і діючі державні програми для ліцею на предмет виявлення можливостей розвитку змісту навчання та допустимого навантаження учнів на тиждень.

Проаналізувавши типовий навчальний план закладу загальної середньої освіти (затверджений Наказом Міністерства освіти і науки України від 20.04.2018 № 408) [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/>] можна зробити висновок, що годин вистачить не тільки на введення нових навчальних предметів і практик у освітній процес, а і з'явиться можливість відкоригувати недоліки вже існуючого типового навчального плану в напрямку врахування психолого-педагогічних закономірностей навчання та створення комфортних умов для вивчення загальноосвітніх предметів, що є важливими для особистісного розвитку людини незалежно від виду майбутньої професійної діяльності.

Другим етапом організації географічної освіти на профільному рівні навчання учнів ліцею є робота над змістовим наповненням курсів за вибором. Суттєвим для педагогічного колективу закладу загальної середньої освіти є добір курсів за вибором і формування їх змісту або відбір уже розроблених відповідних навчальних програм для цих курсів. Дидактичною метою курсів за вибором є ознайомлення учнів з новими галузями науки та видами людської діяльності, набуття досвіду використання теоретичних знань для вирішення практичних завдань і виконання дослідницьких робіт, розвиток здібностей, нахилів та інтересів школярів, задоволення природної пізнавальної цікавості учнів. Набір курсів за вибором визначається на рівні педагогічного колективу закладу загальної середньої освіти. Їхній зміст має відповідати актуальним потребам, особистим освітнім цілям і мотивам учнів. Кількість годин може варіюватися:

-
- 17-18 годин, тобто половина семестру, мінімум по 2 години на тиждень — орієнтовно цей час може бути використаний для курсу, який присвячено окремому поняттю, явищу, процесу, темі, яка розкривається поглиблено, організації практики на виробництві тощо
 - 35-36 годин, тобто семестр — орієнтовно цей час може бути використаний для курсів, що присвячені введенню у спеціальність, проведенню практичних робіт на місцевості, підготовки до складання державної атестації з обраних предметів, теоретичних занять тощо
 - 56-70 годин (не менше ніж по 2 години на тиждень), від одного до двох семестрів — орієнтовно цей час може бути використаний на будь-який за складністю курс, головне, щоб час відповідав і забезпечував досягнення поставленої мети перед навчальним курсом

На третьому етапі організації географічної освіти на профільному рівні навчання учням ліцею надається можливість обирати і визначати набір курсів за вибором у варіативній частині. З моменту обрання учнем ліцею курсу за вибором він стає обов'язковим для відвідування і звітування про навчальні досягнення.

В результаті відбувається формування структури кожного конкретного закладу загальної середньої освіти та індивідуального плану навчання кожного учня на поточний рік.

Соціальне замовлення на географічну освіту виходить з інтересу учнів до географічних методів пізнання, географії як комплексної науки про Землю, професії вчителя географії, науковців географічних спеціальностей, комплексного вивчення навколишнього середовища тощо.

Поглиблене вивчення географії можна реалізувати через організацію в ліцеї різноманітних факультативів географічного змісту: природокористування, агроекологія, біогеографія, історико-географія, історико-краєзнавство тощо.

У розробці навчальних програм для поглибленого вивчення географії в першу чергу необхідно враховувати принципи побудови змісту географічної освіти в ліцеї:

- комплексність у розкритті явищ і процесів, що будується на цілісності навколишнього середовища, єдності і нерозривності всіх його елементів;
- вивчення основних процесів і явищ через дослідження основних просторово-територіальних структур;
- взаємозв'язок глобального, національного і краєзнавчого підходів до висвітлення соціальних проблем суспільства різного рівня

(глобального, регіонального, локального) і обов'язкова практична участь учнів ліцею у розв'язанні місцевих соціальних проблем («мислити глобально — діяти локально»);

- спрямованість навчання на розвиток ціннісно-мотиваційної сфери особистості, гармонізацію стосунків у географічному середовищі («відчувай, спостерігай, узагальнюй, дій»).

Отже, основним завданням функціонування географічної освіти на профільному рівні навчання в ліцеї є формування основ природничо-науквої картини світу та визначення місця людини на Землі.

Вивчаючи географію на профільному рівні в ліцеї учні можуть отримати професійну спеціалізацію екскурсовода, адміністратора географічних баз даних, суспільно-громадського діяча (еколог, лісник), водія транспортного засобу, організатора екологічної стежки, захисника природи, підприємця з утилізації сміття тощо. Пропонована спеціалізація має підкріплюватись необхідним навчальним змістом, який входить до змісту курсів за вибором учнів, та кваліфікованими викладачами цих спеціальностей.

Слід зазначити, що навіть за умов реформування географічної шкільної освіти, географія залишиться єдиним предметом, який розкриватиме суть і закономірності просторово-часової диференціації географічної оболонки як природно-екологічної і соціально-економічної системи. Це дає змогу впевнено говорити про визначення об'єктивного і предметного змісту географії та її місце і роль у формуванні загальної освіти і культури учня.

Таким чином, конструюючи зміст шкільної географічної освіти для ліцею, ми вбачали його розвантаженість від другорядного матеріалу, зберігаючи науковість, системність, практичну спрямованість з підсиленням прикладного характеру географії, екологізації її змісту та ін. Водночас дуже важливо враховувати краєзнавчий принцип навчання. Зважаючи на те, що у навчальних програмах відображено не тільки зміст, але й вимоги до результатів навчання, які мають досягатися за діяльнісного та особистісно орієнтованого підходів, слід також акцентувати увагу на тому, чи зможе відтворити учень увесь спектр знань і скористатися ними у житті.

Методичні засади функціонування географічної освіти на профільному рівні навчання в ліцеї орієнтовані на наскрізні змістові лінії, що є засобом інтеграції ключових і загально предметних компетентностей [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/>].

Наскрізні лінії є соціально значимими над предметними темами, які допомагають формуванню в учнів уявлень про суспільство в цілому, розвивають здатність застосовувати отримані знання у різних ситуаціях.

Мета наскрізних ліній — «сфокусувати» увагу й зусилля вчителів-предметників, класних керівників, зрештою, усього педагогічного колективу на досягненні життєва важливої для учня й суспільства мети, увиразнити ключові компетентності.

Загальною метою освітнього економічного курсу є вдосконалення уявлення учнів ліцею про економіку взагалі та утвердження поняття про економіку як суспільну необхідну науку при формуванні економічного мислення на засадах історичного, комплексного, типологічного, проблемного і конструктивного підходів. Вирішальні ідеї освітньої програми — гуманізація, соціологізація, екологізація, економізація, залучення учнів до соціально корисної практичної діяльності засобами сучасної економіки.

Основними завданнями курсу «Економіка» для ліцею, що вивчатиметься на профільному рівні є: поглиблення економічної освіти випускників закладів загальної середньої освіти через вивчення глобальних територіально-диференційованих господарських, соціокультурних і соціоекологічних проблем, розкриття ролі окремих економічних систем у світовій економіці й політиці, процесів економічної і політичної інтеграції країн і народів; узагальнення й систематизування попередніх знань учнів з економіки на значно вищому теоретичному рівні; розкриття ролі економічної експертизи у вирішенні сучасних економічних і соціальних проблем; формування економічних й соціокультурних знань, трансформація економічного мислення учнів, що передбачає розуміння процесів, які відбуваються в сучасному світі; утворення уявлення про територіальну організацію господарства і населення окремих регіонів і держав світу; демонстрування системного характеру світової економіки, започаткування уявлення про природу, сутність і функцію міжнародного географічного поділу праці; висвітлення походження сучасних економічних та екологічних проблем людства; ознайомлення з принципами і світовим досвідом раціонального природокористування, охорони навколишнього середовища, збалансованого (сталого) розвитку; удосконалення вміння користуватися порівняльними методами статистико-економічного аналізу, використовувати статистичні дані, що характеризують рівень і темпи розвитку економіки країн світу та України, своєї області, адміністративного району, окремого господарства; вільно орієнтуватися в економічних системах світу тощо; формування економічної культури, розуміння викликів, що стоять перед державою і світовою цивілізацією; виховання в учнів рис громадянина України, загальнолюдської духовної ціннісної орієнтації, вміння сприймати ідеї гуманізму та демократизму, патріотизму і взаєморозуміння між народами, утвердження ідей демократії, добра та справедливості; готувати учнів старшої школи до свідомої ак-

тивної участі в суспільному житті Української держави, усвідомлювати її роль і місце в Європі та світі; формувати спів відповідальність за долю України, Європи, світу; розвивати вміння зіставляти економічні події і процеси, працювати з різними джерелами знань, самостійно знаходити економічну інформацію; розвивати творче мислення, формувати власний погляд та критичне ставлення до інформації, обстоювати власні погляди на ту чи іншу економічну проблему, толерантно ставитись до протилежних думок.

Особливістю курсу є те, що він розкриває важливі й актуальні проблеми сучасної економіки та низки прилеглих наук: всесвітня та вітчизняна історія, географія, математика, правознавство, екологія, технології тощо.

Головними компонентами економічної освіти є її зміст і організаційно-освітні технології забезпечення. Вони мають свої особливості у різних складових економічної освіти: загальноекономічної та професійно-економічної.

Функціонування навчальних програм з економіки для закладів загальної середньої освіти, також необхідно розглядати як відкриту систему, як компонент динамічного процесу удосконалення структури й змісту освіти. Тож однією з цілей економічної освіти в закладах загальної середньої освіти, і має бути відображена в програмі, є оволодіння поняттями наукової економіки, враховуючи власний досвід, творчу розумову активність, особистісні потреби учня.

Найбільш вартісним товаром сучасного глобалізованого світу стали знання та компетентності, серед яких важливе місце посідає їх економічна складова. Економічна грамотність стали сьогодні невід'ємною складовою освіти громадянина. Економічна освіта та культура є важливими підвалинами розбудови України як суверенної держави.

Виходячи з потреб особистості та держави економічна освіта має бути відповідним чином представлена у закладах загальної середньої освіти, як у інваріантній так і у варіативній складових базових навчальних планів, з метою забезпечення освітніх потреб особистості та потреб Української держави

Запровадження в Україні неперервної економічної освіти шляхом вивчення економіки як базової дисципліни сприятиме формуванню у широких верств населення сучасного економічного мислення — необхідної умови радикального реформування економіки, рішучого переводу її на рейки розвинутих соціально орієнтованих ринкових відносин.

Враховуючи те, що найголовнішим в економічній науці є вивчення поведінки людини в повсякденному господарському житті, діяльності, пов'язаній з досягненням певного рівня добробуту, реакції на стиму-

ли до праці тощо, економіці слід навчати під кутом зору економічно активної людини, яка одночасно виступає в ролях різних економічних суб'єктів: виробника й споживача, співвласника і найманого працівника, керівника і підлеглого, покупця й продавця, як члена первинної економічної ланки в суспільстві (родини), як члена виробничого колективу, як громадянина держави, що бере активну участь в міжнародному економічному обміні тощо.

Мета економічної освіти: навчання та виховання економічно активного і підприємливого покоління потенційних підприємців, формування цілісного уявлення про види життєдіяльності людини у системі знань економічної теорії, економічної політики та господарської практики, здійснення профорієнтації в основній школі та профільної спеціалізації в старшій школі.

Економічна освіта в закладах загальної середньої освіти — це спеціально організований, спланований і керований процес взаємодії між учителем і учнями з метою досягнення результатів, визначених відповідними державними нормативно-правовими документами у галузі освіти спрямований на вивчення економічних понять, процесів та законів.

Системотвірними елементами структури процесу економічної освіти є його мета, взаємопоєднана діяльність учителя й учнів та результат. До змінних складників структури цього освітнього процесу належать: зміст навчального економічного матеріалу; дидактичні інструменти навчання (методи й методичні прийоми та засоби навчання, а також форми організації процесу навчання, у тому числі організації навчально-пізнавальної діяльності учнів і проведення навчання); контроль і корекція навчальних досягнень учнів.

Основна задача всіх ступенів економічної освіти — не стільки передача акумульованих у даній галузі знань, умінь, навичок, цінностей, скільки розвиток здібностей самостійно діяти, приймати рішення в умовах динамічного економічного середовища.

Зараз в Україні існують різні форми здобування економічної освіти: економічні класи в гімназії та ліцеї; бізнес-ліцеї для учнів 8—11 класів; суботні та недільні і вечірні заклади, різні курси та семінар-тренінги тощо.

Економіка як навчальний предмет — це широкий комплекс різнопланової інформації, який має свій понятійний апарат свої категорії, закони, власну систему алгоритмів вирішення найрізноманітніших завдань.

Нова українська школа покликана формувати в учнів якості майбутніх підприємців, комерсантів, банкірів, фермерів, управлінців. Шкільна економічна освіта має вирішувати проблему в учнів вибору професій і

майбутньої сфери діяльності, але при цьому все одно учень має усвідомлювати, що він учасник великої економіки країни в якій мешкає.

Компетентнісний підхід до формування змісту географічної та економічної освіти в ліцеї припускає посилення діяльнісно спрямованого навчання, що означає перетворення результатів не стільки в об'єктно-знання-центричні, скільки в практично-поведінкові форми (вирішення практичних задач, висловлювати конкретне бачення предмету чи процесу, аналізувати співвідношення чи закономірності, самостійно знаходити інформацію для чогось конкретного, задаватися питанням навіщо ця інформація, як їй скористатися тощо). Саме це в певній мірі допомагають зробити курси за вибором різних форматів.

Система загальної середньої освіти України перебуває в процесі непростого й тривалого реформування, результати якого мають створити сприятливі умови для її сталого розвитку в XXI ст. В ухваленому в 2017 р. Законі України «Про освіту» і Концепції «Нової української школи» передбачено суттєві зміни в теоретико-методичному, нормативно-правовому, фінансовому забезпеченні вітчизняної системи загальної середньої освіти, її структурі, управлінні нею, системі методичної роботи в закладах загальної середньої освіти, у системі підвищення кваліфікації вчителів тощо.

Одним із важливих напрямів реформування вітчизняної системи загальної середньої освіти є принципове оновлення змісту зазначеної освіти. У «Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти „Нова українська школа» на період до 2019 року» як один із факторів «суттєвого погіршення якості загальної середньої освіти протягом 1992 — 2016 рр.» вказано «застарілі зміст освіти та методики викладання», а одним із напрямів забезпечення її докорінної та системної реформи проголошується «ухвалення нових державних стандартів загальної середньої освіти, розроблених з урахуванням компетентностей, необхідних для успішної самореалізації особистості» [21].

У документі зазначено, що «реформування змісту загальної середньої освіти передбачає розроблення принципово нових державних стандартів загальної середньої освіти, які повинні ґрунтуватися на компетентнісному та особистісно-орієнтованому підході до навчання, враховувати вікові особливості психофізичного розвитку учнів, передбачати здобуття ними умінь і навичок, необхідних для успішної самореалізації в професійній діяльності, особистому житті, громадській активності».

У Концепції визначено перелік ключових компетентностей, котрими має оволодіти здобувач загальної середньої освіти, а саме: «спілкування державною і рідною в разі відмінності мовою, спілкування іноземними

мовами, математична грамотність, компетентність у природничих науках і технологіях, інформаційно-цифрова компетентність, уміння навчатися впродовж життя, соціальні й громадянські компетентності, підприємливість та фінансова грамотність, загальнокультурна компетентність, екологічна грамотність і ведення здорового способу життя».

Положення Концепції підтверджено в Законі України «Про освіту», ухваленому 05.09.2017 р., У цьому Законі зазначено, що досягнення мети повної загальної середньої освіти «забезпечується шляхом формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності» [20]. У нормативно-правовому акті подано перелік цих компетентностей, що формулювання яких дещо відрізняється від наведеного в Концепції «Нової Української школи», а саме: «вільне володіння державною мовою; здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами; математична компетентність; компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій; інноваційність; екологічна компетентність; інформаційно-комунікаційна компетентність; навчання впродовж життя; громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей; культурна компетентність; підприємливість і фінансова грамотність; інші компетентності, передбачені стандартом освіти».

Оновлення змісту загальної середньої освіти безпосередньо впливає на зміст і методiku економічної освіти, що здійснюється у вітчизняних школах. Так, одним із найважливіших напрямів розвитку навчання економіки та економічної географії у вітчизняних гімназії та ліцеї у контексті реформування системи загальної середньої освіти України стає прискорення впровадження положень компетентнісного підходу. Тобто досягнення компетентнісно орієнтованого навчання курсів економічного спрямування в цих закладах (або структурних підрозділах закладу загальної середньої освіти). Значущість цього напрямку важко переоцінити, адже положення компетентнісного підходу стосуються не лише цільового (формування ключових і предметних компетентностей здобувачів загальної середньої освіти, зокрема — компетентності «підприємливість та фінансова грамотність») й змістового (відображення в ньому процесу формування цих компетентностей особистості) компонентів навчання економіки та економічної географії. Мова йде про створення новітнього інформаційно-освітнього середовища навчання географії, економічної географії та економіки, що пов'язано з упровадженням сучасних методів та засобів навчання, перспективних організаційних форм, удосконален-

ням системи дидактичного контролю та оцінювання його результатів, розвитком освітнього та соціального партнерства гімназії та ліцею.

Зауважимо, що значне зростання ролі географії в цілому та економічної географії зокрема в процесі формування компетентності «підприємливість і фінансова грамотність» здобувачів повної загальної середньої освіти в гімназії та ліцеї зумовлено тим, що з 2019/2020 навчального року припиняється вивчення курсу «Економіка» на рівні стандарту.

Таким чином, можна спрогнозувати, що вивчення вікової динаміки, визначення та розроблення ефективних методів і засобів, організаційних форм, навчально-методичного забезпечення формування підприємливості та фінансової грамотності учнів, а також розроблення оптимальних процедур і засобів контролю й оцінювання сформованості цієї компетентності стануть предметом майбутніх наукових розвідок, зумовлюватимуть нововведення в географічній та економічній освіті школярів.

Однак результативність цих нововведень безумовно залежатиме від оптимального визначення та закріплення вимог до цільового й змістового компонентів процесу формування цієї компетентності в директивних документах (Державному стандарті, типових освітніх програмах, навчальних програмах предметів (курсів)).

Особливу увагу привертає правове та теоретико-методичне забезпечення формування підприємливості та фінансової грамотності учнів у процесі їх економічної освіти в школі. Підприємливість та фінансову грамотність включено до переліку ключових компетентностей, передбачених Законом України «Про освіту» від 05.09.2017 р., Концепцією реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2019 року. Однак формулювання назви цієї ключової компетентності як «підприємливість та фінансова грамотність» відрізняється від попередньої назви «підприємницька компетентність», закріпленої в чинному Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти, затвердженому 23.11.2011 р.

У зв'язку із цим постає два важливі питання.

По-перше, чи є «підприємливість та фінансова грамотність» однієї ключовою компетентністю здобувача загальної середньої освіти, чи їх необхідно розглядати (отже, досліджувати, структурувати, відображувати, формувати, оцінювати тощо) як дві окремі ключові компетентності («підприємливість» і «фінансову грамотність»). Закон не дає чіткої відповіді на це питання. Однак за непрямою ознакою (сполучник «та»), а також виходячи з існуючих наукових публікацій, можна стверджувати, що це назва однієї ключової компетентності.

По-друге, як співвідноситимуться теоретичні й навчально-методичні матеріали, накопичені за результатами досліджень структури, процесу й засобів формування підприємницької, економічної та соціально-економічної компетентності здобувачів освіти з науковою концепцією формування ключової компетентності «підприємливість та фінансова грамотність», становлення котрої відбувається в наш час? На нашу думку, результати попередніх теоретичних і прикладних досліджень, які відповідатимуть цій концепції, доцільно розглядати як вагомий складник теоретико-методичного забезпечення формування компетентності підприємливості та фінансова грамотність у здобувачів загальної середньої освіти. Таким чином, постає проблема вивчення, осмислення та застосування цих напрацювань.

Зазначимо, що застосування результатів зазначених вище теоретичних і методичних досліджень матиме значення ще й з тієї причини, що структура й процес формування компетентності «підприємливість та фінансова грамотність» поки що не стали об'єктом значного масиву наукових досліджень. У 2018 році опубліковано щонайменше три наукові праці, присвячені цій проблематиці, а саме: Р. Г. Баландюк, О. М. Пискун та Н. В. Сокол, Н. О. Терентьевої.

Отже, постає необхідність уточнити поняття «компетентність підприємливості та фінансова грамотність», а також розкрити її структуру й компонентний склад. Для розв'язання цього завдання доцільно проаналізувати та узагальнити результати досліджень, здійснених вітчизняними вченими й методистами з проблеми формування підприємливості та досягнення фінансової грамотності здобувачів загальної середньої освіти за останні роки.

Проблемі формування підприємливості як ключової компетентності учнів присвячено праці А. В. Булах, Л. А. Гончаренко, О. В. Ліскович, С. М. Прищепи, В. О. Сліпенко, А. С. Ткачова, І. К. Унгурян, Л. З. Філончук та ін.

Дотичними до цієї проблематики є праці Д. С. Антонюка, Ю. А. Білової, А. І. Завгородньої, Г. І. Ковтун, Ю. М. Люлькової, О. А. Мартиненко, Т. Г. Назаренко, Н. В. Овсюк, Л. О. Платонові та інших учених, присвячені різним аспектам формування економічної компетентності здобувачів загальної середньої освіти.

Ключова підприємницька компетентність розглядається вітчизняними ученими як «інтегральна психологічна якість особистості, яка проявляється в мотивованій здатності до творчого пошуку та реалізації нових ідей та дає змогу вирішувати різноманітні проблеми в повсякденному, професійному, соціальному житті» (Ю. А. Бикова); якість особистих мож-

ливостей та ідей, що проявляються у здатності втілювати їх у цінність (фінансову, культурну або соціальну) для інших (В. Сліпенко).

Ученими ще не вироблено єдину модель структури підприємницької компетентності особистості здобувача освіти.

Ю.М. Білова виділяє в ній мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний та емоційно-вольовий компоненти.

Пошук та аналіз вітчизняних наукових літературних джерел із проблеми дослідження засвідчує наявність вагомого доробку українських учених із історії, теорії та практики формування фінансової грамотності населення, зокрема здобувачів загальної середньої освіти.

Обґрунтуванню актуальності формування фінансової грамотності населення України, соціальної та економічної значущості цієї проблеми, стратегії її вирішення присвячено праці Т. О. Гаврилко, З. В. Гіптерс, Л. С. Захаркіної, Т. А. Латковської, Ю. А. Романовської, Т. С. Смовженко, Л. М. Сокіл, І. В. Соркіна, Н. О. Терентьевої, В. В. Федіни, О. Т. Шпака та ін.

Історичний досвід формування фінансової грамотності населення держави в цілому й представників окремих соціальних груп досліджували Т. А. Васильєва, М. А. Вознюк, Л. О. Птащенко, С. І. Юрій та ін.

Поняття та структуру фінансової грамотності здобувача освіти вивчали Н. К. Куриш, З. В. Філончук, О. М. Пискун та Н. В. Сокол та ін.

Методи, засоби та організаційні форми оволодіння здобувачами освіти фінансовою грамотністю розглянуто А. М. Андрієвською, Н. Г. Барадією, Г. К. Барвицькою, С. Д. Булавенко та ін.

Особливості формування фінансової грамотності здобувачів у процесі їх навчання окремих предметів (курсів) виділено Р. Г. Баландюком, Н. І. Василюк, Т. С. Гребенюк, Г. А. Фесенко, З. В. Філончук та ін.

Результати проведеного аналізу наукової літератури, узагальнення цих даних дає нам змогу запропонувати уточнене визначення компетентності «підприємливість та фінансова грамотність» — це динамічна комбінація цінностей, поглядів і переконань, мотивів, потреб, знань, способів мислення, умінь і навичок, досвіду, що визначає здатність особистості успішно здійснювати економічну, підприємницьку й фінансову діяльність, вимоги до якої визначає її місце на ринку праці та стан розвитку економіки суспільства, цілеспрямовано поліпшувати своє економічне становище.

За результатами аналізу наукової літератури в структурі компетентності підприємливість та фінансова грамотність здобувача загальної середньої освіти можна виділити три структурних компоненти, а саме: ціннісно-мотиваційний, когнітивний (пізнавально-знаннєвий), діяльно-процесуальний.

Ціннісно-мотиваційний компонент охоплює сукупність поглядів, переконань, цінностей, інтересів, мотивів і потреб, які скеровують особистість на активну та відповідальну участь в економічній діяльності суспільства, на здійснення підприємницької діяльності, грамотну й виважену участь у фінансових процесах. Ціннісно-мотиваційний компонент компетентності підприємливості та фінансова грамотність ґрунтуються на прийнятті та втіленні найважливіших цінностей, тісно пов'язаних як із феноменом економічної й підприємницької діяльності людини зокрема, так із феноменом людини загалом (працею як природою людини, людським способом життя тощо). До цих цінностей можна віднести свободу вибору, відповідальність, самореалізацію, інноваційність, працелюбність, успіх тощо.

До найважливіших складників цього компонента можна віднести низку цінностей, поглядів й переконань, мотивів і потреб особистості, а саме:

- приймає та прагне втілити такі цінності як самостійність, свобода вибору, відповідальність, чесність, законність, самореалізація, ініціативність, креативність й інноваційність, цілеспрямованість і наполегливість, працелюбність, ощадливість, результативність, успіх, добробут тощо.
- переконаний у важливості свободи економічної діяльності, підприємництва;
- розглядає підприємництво як необхідний складник економічної сфери суспільства, його економічного розвитку;
- прагне досягти економічного успіху, добробуту;
- бажає покращити своє становище на ринку праці, продовжувати задля цього свою освіту, підвищувати в подальшому рівень своєї професійної підготовки;
- прагне передбачати й планувати свою економічну (у т.ч. підприємницьку, фінансову) діяльність;
- схильний активно діяти на ринку праці;
- зацікавлений явищем підприємництва, перспективами створення власної справи або самозайнятості в майбутньому (однак відповідально співвідносить ці інтереси й наміри з рівнем своєї економічної підготовки та підприємницькими здібностями, станом економіки та ринку праці, можливостями підприємництва в конкретній сфері економіки тощо);
- прагне створити певний інноваційний економічний продукт (товар, послугу);
- готовий до ризику, спроможний відповідально оцінити його;

-
- відповідально ставиться до можливих результатів своєї економічної діяльності, можливості неспіху;
 - тверезо й відповідально ставиться до своїх підприємницьких здібностей, знань і вмінь, рівня своєї фінансової грамотності;
 - прагнення підвищувати рівень своїх економічних знань, умінь і навичок підприємницької діяльності, фінансову грамотність.

Когнітивний (пізнавально-знаннєвий) компонент містить економічні знання, необхідні для успішної участі особистості в сучасних економічних відносинах і процесах, здійснення підприємницької діяльності, є основою фінансової грамотності особи. Це знання про найважливіший економічний досвід людства, а саме: економічні категорії та поняття, теорії, закономірності та принципи, методи, явища, події та видатних економічних діячів, знання про правові норми (акти), які регулюють економічну діяльність тощо.

Можна виділити такі найважливіші складники сформованого когнітивного компонента компетентності підприємливості і фінансова грамотність здобувача загальної середньої освіти, а саме знання про:

- основні економічні категорії та поняття (економіка, мікроекономіка, макроекономіка, ринкова економіка, попит і пропозиція, потреби, ресурси, ринок праці, підприємство тощо);
- основи економіки (економічні процеси, їх взаємозв'язок із економічними й суспільними явищами тощо);
- ринкову економіку, механізми її функціонування (гроші, попит, пропозицію, ринкову ціну тощо);
- особливості рівнів економічної діяльності (економіку підприємства, національну економіку, світову економіку);
- правові, організаційні, фінансові та інші необхідні умови створення власного бізнесу;
- сучасні загальні економічні умови, глобальні тенденції в межах світової та національної економіки);
- підприємництво (вимоги до якостей підприємця, сфери підприємництва, створення підприємства, видатки й доходи підприємства, тощо);
- усталені організаційні механізми, загальні способи підприємницької діяльності; шляхи їхнього розвитку в сучасних економічних умовах;
- бізнес-план, його структуру, вимоги до складників, функції;
- ринок праці (шляхи раціонального працевлаштування, само зайнятість, загрозу безробіття, правові гарантії зайнятим і безробітним особам тощо);

-
- фінансову сферу та оптимальну фінансову поведінку людини;
 - основні правові норми (нормативно-правові акти), які регулюють правовідносини, що виникають із приводу власності (у т.ч. інтелектуальної), трудові правовідносини, господарську діяльність тощо.

Важливим є знання про психологічні механізми творчості, теорію та практичні інструменти розв'язання дослідницьких завдань.

Ще одним важливим складником когнітивного компонента цієї компетентності здобувача загальної середньої освіти є розуміння вольових й емоційних процесів і станів особистості, що супроводжують її економічну активність, знання про психологічні засоби й методики регулювання власного психоемоційного стану в процесі підготовки, здійснення та переживання наслідків своєї економічної (підприємницької, фінансової) діяльності.

Діяльнісно-процесуальний компонент компетентності підприємливості та фінансова грамотність охоплює вміння й навички, досвід економічної (підприємницької, фінансової) діяльності, що сформувалися в здобувача загальної середньої освіти:

- уміння творчо розв'язувати різноманітні проблеми на основі набутих знань, умінь, способів мислення; розв'язувати творчі, дослідницькі завдання;
- уміння вибрати продуктивну бізнес-ідею; уміння на базі глибокого аналізу сучасних відкриттів створювати нові ідеї, оригінальне практичне втілення котрих призводить до досягнення прибуткової діяльності;
- уміння вибирати вид і форму підприємницької діяльності в певних економічних умовах; аналізувати потреби та ресурси в певній галузі заради визначення можливостей одержання прибутку, перспектив підприємництва; співвідносити власні економічні інтереси й потреби з наявними матеріальними, трудовими, природними й екологічними ресурсами, інтересами й потребами інших людей та суспільства;
- уміння прогнозування, планування своєї економічної діяльності; визначати основні тенденції, передбачити їх зміни і адаптувати свою поведінку і стратегію роботи до умов, що постійно змінюються;
- уміння організовувати власну трудову та підприємницьку діяльність;
- уміння та досвід створення бізнес-плану;
- уміння та навички, досвід презентування свого бізнес-плану, інших форм бізнес-проектів, результатів своєї економічної діяльності;

-
- уміння та навички пошуку роботи;
 - уміння та навички, досвід створення власного резюме;
 - уміння «орієнтуватися в нормах і етиці трудових та підприємницьких відносин»;
 - уміння ведення конструктивного ділового діалогу з потенційними роботодавцями, інвесторами, бізнес-партнерами, споживачами;
 - уміння та навички конструктивного поводження в умовах конкурентної боротьби на ринку праці, на підприємстві, у бізнес-середовищі;
 - уміння та навички вольового регулювання власного психоемоційного стану в процесі прийняття та здійснення економічних, фінансових рішень, переживання їх наслідків;
 - уміння долати зовнішні і внутрішні труднощі при здійсненні планів і виконанні рішень, що, у свою чергу, забезпечує досягнення підприємницьких цілей;
 - уміння осмислювати наслідки своєї економічної діяльності, робити висновки за її результатами;
 - досвід саморозвитку та самореалізації;
 - уміння та досвід аналізу й оцінювання власних освітніх (професійних) можливостей, здібностей, співвідносити їх з потребами ринку праці;
 - уміння, навички та досвід постійного підвищення рівня своєї економічної культури, підприємливості, фінансової грамотності.

Зауважимо, що як наведений вище компонентний склад компетентності підприємливість та фінансова грамотність, так і процес формування її компонентів та складників в освітньому процесі в здобувача загальної середньої освіти має динамічний характер, тобто змінюється під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників.

Вплив сукупності зовнішніх чинників на процес вироблення суспільних вимог до компонентного складу цієї компетентності й втілення його в освітньому процесі можна передбачати, отже випереджально відображати в директивних документах, що визначають зміст освіти, у взаємодії суб'єктів освітньої діяльності стосовно формування компетентності підприємливість і фінансова грамотність. Дидактична прогностика розглядає систему таких зовнішніх чинників як прогнозний фон процесу формування цієї компетентності здобувачів загальної середньої освіти. Традиційно, до прогнозного фону відносять «науково-технічні, демографічні, економічні, соціологічні, соціокультурні, організаційно-політичні, міжнародні» чинники. Отже, можна вказати на найважливіші впливи на зміст формування компетентності підприємливість і фінансова грамотність в освітньому процесі.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ В ГІМНАЗІЇ ТА ЛІЦЕЇ

В результаті сучасних стрімких економічних процесів у світі та в Україні виникає проблема оновлення і удосконалення економічної освіти в гімназії та ліцеї. Умовно шкільну економічну освіту можна поділити на два компоненти.

Перший — це формування системних економічних знань, умінь в учнів гімназії та ліцею, здатність оперувати цими знаннями та застосовувати їх.

Другий компонент економічної освіти — це формування в особистості учня важливих якостей, необхідних для ефективного виконання економічних завдань, упродовж навчання та в подальшій самореалізації у самостійному житті:

- розвиток економічного мислення, як основного компоненту економічного виховання;
- формування економічної культури, як складової економічної освіти;
- розвиток критичного мислення;
- формування мотивації підприємницької діяльності;
- розвиток підприємницького хисту як складової економічного ресурсу;
- формування лідерських якостей, необхідних для підприємницької діяльності;
- формування підприємницької компетентності;
- розвиток емоційного інтелекту;
- формування саморефлексії в процесі навчання економіки;
- розвиток менеджерських здібностей та відповідних умінь;
- формування психоемоційної стабільності особистості;
- виховання особистісної толерантності.

Дуже важливим для економічної освіти в гімназії та ліцеї є розвиток економічного мислення. Економічне мислення це:

- а) система поглядів індивіда на закономірності економічного розвитку, сутність економічних явищ і процесів та причини їх виникнення;
- б) діалектичне поєднання і взаємодія економічних знань, ідей, теорій тощо в економічній системі.

Економічне мислення — структурний елемент мислення людини взагалі. Зміст економічного мислення людини зумовлений типом існуючих суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних, культурних), умовами її життя, місцем у соціальній структурі.

В гімназії та ліцеї відбувається розвиток економічного мислення. Визначальним фактором змісту економічного мислення є характер існуючих відносин власності, уміння знаходити оптимальні для зростання ефективності окремого підприємства, галузі, варіанти розвитку, орієнтація на найраціональніше використання економічних і природних ресурсів. Правильне економічне мислення забезпечує раціональне управління діями особистості в практичному житті, а надалі на робочому місці, в масштабі підприємства (об'єднання).

В процесі вивчення економіки в гімназії і ліцеї в учнів мають сформуватись елементи економічної культури.

Отже складовою економічної діяльності є економічна культура, яка визначає ступінь розвитку економіки, темпи економічного зростання; відображає повноту використання економічних законів, ступінь їх реалізації; виступає якісною характеристикою участі особистості у житті суспільства, рівня її економічних знань і умінь господарювання, розвитку економічної свідомості та мислення. Така культура втілює результат діяльності особистості в економічному середовищі.

Економічна, інтелектуальна та духовна культура нерозривно пов'язані між собою і залежать від умов і характеру людської діяльності. Продукти інтелекту орієнтовані на суб'єкта та являють собою феномени культури. Духовна культура, що виражає прагнення людини, являє те середовище, в якому існує, функціонує і розвивається культура інтелектуальна. Вони є передумовою формування в людей економічної культури, оскільки ринкові перетворення в Україні вимагають нових якостей у головного елемента продуктивних сил — людини.

Економічна культура формується через систему економічної освіти, що дасть змогу підвищити професійний і моральний рівень учнів, а потім підприємців для забезпечення ефективної, якісної організаційної та управлінської діяльності. Початок формування економічної культури відбувається з шкільного віку учнів.

Важливим аспектом економічної освіти в гімназії і ліцеї є формування підприємницької компетентності в учнів.

Підприємницька компетентність, поряд із такими компетентностями, як-то: уміння вчитися, спілкуватися державною, рідною та іноземними мовами, математична і базові компетентності в галузі природознавства і техніки, інформаційно-комунікаційна, соціальна, громадська, загальнокультурна, здоров'язбережувальна у своїй сукупності складають комплекс ключових компетентностей особистості.

З точки зору практичної психології, підприємницька компетентність — це особистісна якість, здібність, модель поведінки, необхідні для успіш-

ного вирішення певних бізнес-задач та досягнення високих результатів у підприємницькій діяльності.

У Європейській довідковій системі (Key Competences for Lifelong. A European Reference Framework) підприємницька компетентність трактується як здатність особистості втілювати ідеї у сферу економічного життя, як інтегрована якість, що базується на креативності, творчості, інноваційності, здатності до ризику, а також спроможності планувати та організовувати підприємницьку діяльність.

Підприємницьку компетентність пов'язують із спроможністю володіти засобами, що дають особистості можливість ефективно організувати особисту та колективну підприємницьку діяльність.

Наявність підприємницької компетентності дає змогу особистості учня знаходити та застосовувати оптимальне поєднання ресурсів у процесі виробництва, створювати і впроваджувати в економічне життя суспільства інновації. Успіх підприємницької діяльності пов'язаний із самоорганізованістю, діловими та особистісними якостями особистості. Важливими є лідерські якості, уміння розв'язувати конфліктні ситуації, приймати рішення в умовах невизначеності, працювати у команді, стимулювати й мотивувати зусилля працівників.

Особистісний компонент підприємницької компетентності представлений сукупністю ділових, організаторських та моральних якостей особистості, отже учнів гімназії і ліцею.

Формування в особистості учня підприємницької компетентності розпочинається в гімназії та ліцеї і продовжується під впливом неперервної економічної освіти.

Внутрішня структура підприємницької компетентності учня, містить мотиваційно-цілісний, когнітивний, діяльнісний та емоційно-вольовий компоненти, які тісно пов'язані між собою.

Сучасні складні економічні процеси потребують від особистості учня для адаптації у сьогоdnішньому соціумі формування і активізації критичного мислення.

Критичне мислення — це здатність особистості учня усвідомлювати власну, особисту позицію з того чи іншого питання та приводу, зокрема, на уроках економіки.

Для критичного мислення учнів характерне уміння знаходити нові ідеї, аналізувати та оцінювати їх, приймати ретельно продумані, зважені рішення щодо конкретних суджень та дій.

Це нестандартне мислення, що дозволяє учню побачити і оцінити пріоритети, альтернативи, визначити достовірність, доцільність фактів, явищ, подій та спосіб усунення, корекції особистих помилок допуще-

них в процесі власного мислення, зокрема, під час прийняття економічних рішень.

Розвиток критичного мислення в учнів має таку основу: уміння аналізувати, порівнювати, синтезувати, ставити запитання, обґрунтовувати узагальнення і висновки.

Теорія і практика сучасної шкільної освіти доводять, що критичне мислення можна розвивати за допомогою спеціальних методів навчання, які можуть бути застосовані по-різному в різному віці школярів.

Педагог гімназії, ліцею має враховувати під час навчання такі етапи формування критичного мислення:

- мотивувати особистість завжди працювати над своїм критичним мисленням;
- ставити вірні запитання, що допоможуть визначити, чи потрібна зараз ця інформація, чи є вона достовірною, достатньою для прийняття рішення чи вибору дії, яка мета тих, що надають інформацію;
- знаходити і формувати вирішення життєвих проблем від найпростіших — до найскладніших та оцінювати прийняті рішення, особливо в економічній сфері;
- аргументувати прийняте рішення, свою позицію, усвідомлювати, чому і як ця позиція виникла.

Економічна освіта передбачає також розвиток емоційного інтелекту, який відіграє значну роль у формуванні конкурентоспроможності учня у майбутньому самостійному житті.

Підприємницький хист (підприємливість) може бути в учня вродженим (10%), а в основному таку якість необхідно формувати, розвивати. Підприємницький хист є економічним ресурсом, який дозволяє поєднати та ефективно організувати три інші економічні ресурси: працю, землю, капітал.

Підприємливість — це здатність людини успішно вирішувати господарські завдання, її організаторські та управлінські навички, здібність передбачати розвиток подій та ухвалювати відповідальні рішення у сфері економіки у практичній діяльності, господарюванні.

Економічна освіта, здатність до інновацій у діяльності особистості й соціальному житті у європейському світогляді нині визначаються головними складовими: національного багатства та основним ресурсом соціально-економічного розвитку країни. Виходячи з узагальнення сучасного досвіду розвинутих країн можна підтвердити: економічна освіта допомагає учням, а потім молодим людям забезпечити виконання

ними основних громадських функцій (споживач, працівник, інвестор, платник податків).

Все більшого поширення та значення у навчанні економіки набуває аналіз економічних проблем, їх практичного вирішення (моделювання), застосування новітніх інформаційних технологій, психологічних та інших тренінгів.

Завданням економічної освіти є формування і створення ефективних умов для самореалізації особистості учня, зокрема, гімназії і ліцею, як економічно активного члена суспільства, який здатен вмотивовано і свідомо долучатися до економічного життя країни, формування свідомості особистості учня на основі системного економічного мислення, а це створює можливість опановувати економічні знання, уміння, навички економічної діяльності.

Економічна освіта в гімназії та ліцеї дає змогу учням здобути базові економічні знання, щоб використовувати їх при необхідності для вирішення життєвих ситуацій. Системні знання про взаємозв'язки між компонентами економічних знань і людською діяльністю необхідні учням для сприйняття цілісного економічно-просторового середовища, що його оточує.

Для успішної самореалізації та адаптації учнів до економічних тенденцій в сучасному соціумі необхідно з сучасних позицій підійти до завдання формування економічних знань та їх реалізації через поєднання пізнавальних, теоретичних і практичних компонентів навчання. Пізнавальні компоненти навчання економіки мають створювати не тільки систему економічних, правових, фінансових, технічних, технологічних знань, а також формувати і визначати особистісну внутрішню культуру в учнів, формувати їх готовність до поступової усвідомленої гармонізації відносин «Людина — суспільство — природа — економіка».

Для вирішення завдань економічного навчання учнів, сьогодні виникає необхідність застосування інноваційних психологічних досліджень в галузі освіти. В останній період вагомим феноменом в освіті стали процеси зародження та динамічний розвиток когнітивної науки, яка обґрунтовує і досліджує інноваційні підходи до вивчення інтелекту особистості та відкриває закономірності процесів пізнання оточуючого світу особистістю. Під час навчання економіки організація освітнього процесу має спиратись на когнітивну науку і завдяки цьому оптимізувати цей процес.

Зауважимо, що значне зростання ролі географії в цілому та економічної географії зокрема в процесі формування компетентності «підприємливість і фінансова грамотність» здобувачів повної загальної середньої

освіти в гімназії та ліцеї зумовлено тим, що з 2019/2020 навчального року припиняється вивчення курсу «Економіка» на рівні стандарту.

Таким чином, можна спрогнозувати, що вивчення вікової динаміки, визначення та розроблення ефективних методів і засобів, організаційних форм, навчально-методичного забезпечення формування підприємливості та фінансової грамотності учнів, а також розроблення оптимальних процедур і засобів контролю й оцінювання сформованості цієї компетентності стануть предметом майбутніх наукових розвідок, зумовлюватимуть нововведення в географічній та економічній освіті школярів.

Однак результативність цих нововведень безумовно залежатиме від оптимального визначення та закріплення вимог до цільового й змістового компонентів процесу формування цієї компетентності в директивних документах (Державному стандарті, типових освітніх програмах, навчальних програмах предметів (курсів)).

Особливу увагу привертає правове та теоретико-методичне забезпечення формування підприємливості та фінансової грамотності учнів у процесі їх економічної освіти в школі. Підприємливість та фінансову грамотність включено до переліку ключових компетентностей, передбачених Законом України «Про освіту» від 05.09.2017 р., Концепцією реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2019 року. Однак формулювання назви цієї ключової компетентності як «підприємливість та фінансова грамотність» відрізняється від попередньої назви «підприємницька компетентність», закріпленої в чинному Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти, затвердженому 23.11.2011 р.

У зв'язку із цим постає два важливі питання.

По-перше, чи є «підприємливість та фінансова грамотність» однієї ключовою компетентністю здобувача загальної середньої освіти, чи їх необхідно розглядати (отже, досліджувати, структурувати, відображувати, формувати, оцінювати тощо) як дві окремі ключові компетентності («підприємливість» і «фінансову грамотність»). Закон не дає чіткої відповіді на це питання. Однак за непрямою ознакою (сполучник «та»), а також виходячи з існуючих наукових публікацій, можна стверджувати, що це назва однієї ключової компетентності.

По-друге, як співвідноситимуться теоретичні й навчально-методичні матеріали, накопичені за результатами досліджень структури, процесу й засобів формування підприємницької, економічної та соціально-економічної компетентності здобувачів освіти з науковою концепцією формування ключової компетентності «підприємливість та фінансова грамотність», становлення котрої відбувається в наш час? На нашу дум-

ку, результати попередніх теоретичних і прикладних досліджень, які відповідатимуть цій концепції, доцільно розглядати як вагомий складник теоретико-методичного забезпечення формування компетентності підприємливості та фінансова грамотність у здобувачів загальної середньої освіти. Таким чином, постає проблема вивчення, осмислення та застосування цих напрацювань.

Результати проведеного аналізу наукової літератури, узагальнення цих даних дає нам змогу запропонувати уточнене визначення компетентності «підприємливість та фінансова грамотність» — це динамічна комбінація цінностей, поглядів і переконань, мотивів, потреб, знань, способів мислення, умінь і навичок, досвіду, що визначає здатність особистості успішно здійснювати економічну, підприємницьку й фінансову діяльність, вимоги до якої визначає її місце на ринку праці та стан розвитку економіки суспільства, цілеспрямовано поліпшувати своє економічне становище.

За результатами аналізу наукової літератури в структурі компетентності підприємливості та фінансова грамотність здобувача загальної середньої освіти можна виділити три структурних компоненти, а саме: ціннісно-мотиваційний, когнітивний (пізнавально-знаннєвий), діяльнісно-процесуальний.

Ціннісно-мотиваційний компонент охоплює сукупність поглядів, переконань, цінностей, інтересів, мотивів і потреб, які скеровують особистість на активну та відповідальну участь в економічній діяльності суспільства, на здійснення підприємницької діяльності, грамотну й виважену участь у фінансових процесах. Ціннісно-мотиваційний компонент компетентності підприємливості та фінансова грамотність ґрунтується на прийнятті та втіленні найважливіших цінностей, тісно пов'язаних як із феноменом економічної й підприємницької діяльності людини зокрема, так із феноменом людини загалом (працею як природою людини, людським способом життя тощо). До цих цінностей можна віднести свободу вибору, відповідальність, самореалізацію, інноваційність, працелюбність, успіх тощо.

До найважливіших складників цього компонента можна віднести низку цінностей, поглядів й переконань, мотивів і потреб особистості, а саме:

- приймає та прагне втілити такі цінності як самостійність, свобода вибору, відповідальність, чесність, законність, самореалізація, ініціативність, креативність й інноваційність, цілеспрямованість і наполегливість, працелюбність, ощадливість, результативність, успіх, добробут тощо.

-
- переконаний у важливості свободи економічної діяльності, підприємництва;
 - розглядає підприємництво як необхідний складник економічної сфери суспільства, його економічного розвитку;
 - прагне досягти економічного успіху, добробуту;
 - бажає покращити своє становище на ринку праці, продовжувати задля цього свою освіту, підвищувати в подальшому рівень своєї професійної підготовки;
 - прагне передбачати й планувати свою економічну (у т.ч. підприємницьку, фінансову) діяльність;
 - схильний активно діяти на ринку праці;
 - зацікавлений явищем підприємництва, перспективами створення власної справи або самозайнятості в майбутньому (однак відповідально співвідносить ці інтереси й наміри з рівнем своєї економічної підготовки та підприємницькими здібностями, станом економіки та ринку праці, можливостями підприємництва в конкретній сфері економіки тощо);
 - прагне створити певний інноваційний економічний продукт (товар, послугу);
 - готовий до ризику, спроможний відповідально оцінити його;
 - відповідально ставиться до можливих результатів своєї економічної діяльності, можливості неспіху;
 - тверезо й відповідально ставиться до своїх підприємницьких здібностей, знань і вмінь, рівня своєї фінансової грамотності;
 - прагнення підвищувати рівень своїх економічних знань, умінь і навичок підприємницької діяльності, фінансову грамотність.

Когнітивний (пізнавально-знаннявий) компонент містить економічні знання, необхідні для успішної участі особистості в сучасних економічних відносинах і процесах, здійснення підприємницької діяльності, є основою фінансової грамотності особи. Це знання про найважливіший економічний досвід людства, а саме: економічні категорії та поняття, теорії, закономірності та принципи, методи, явища, події та видатних економічних діячів, знання про правові норми (акти), які регулюють економічну діяльність тощо.

Можна виділити такі найважливіші складники сформованого когнітивного компонента компетентності підприємливість і фінансова грамотність здобувача загальної середньої освіти, а саме знання про:

- основні економічні категорії та поняття (економіка, мікроекономіка, макроекономіка, ринкова економіка, попит і пропозиція, потреби, ресурси, ринок праці, підприємство тощо);

-
-
- основи економіки (економічні процеси, їх взаємозв'язок із економічними й суспільними явищами тощо);
 - ринкову економіку, механізми її функціонування (гроші, попит, пропозицію, ринкову ціну тощо);
 - особливості рівнів економічної діяльності (економіку підприємства, національну економіку, світову економіку);
 - правові, організаційні, фінансові та інші необхідні умови створення власного бізнесу;
 - сучасні загальні економічні умови, глобальні тенденції в межах світової та національної економіки);
 - підприємництво (вимоги до якостей підприємця, сфери підприємництва, створення підприємства, видатки й доходи підприємства, тощо);
 - усталені організаційні механізми, загальні способи підприємницької діяльності; шляхи їхнього розвитку в сучасних економічних умовах;
 - бізнес-план, його структуру, вимоги до складників, функції;
 - ринок праці (шляхи раціонального працевлаштування, само зайнятість, загрозу безробіття, правові гарантії зайнятим і безробітним особам тощо);
 - фінансову сферу та оптимальну фінансову поведінку людини;
 - основні правові норми (нормативно-правові акти), які регулюють правовідносини, що виникають із приводу власності (у т.ч. інтелектуальної), трудові правовідносини, господарську діяльність тощо.

Важливим є знання про психологічні механізми творчості, теорію та практичні інструменти розв'язання дослідницьких завдань.

Ще одним важливим складником когнітивного компонента цієї компетентності здобувача загальної середньої освіти є розуміння вольових й емоційних процесів і станів особистості, що супроводжують її економічну активність, знання про психологічні засоби й методики регулювання власного психоемоційного стану в процесі підготовки, здійснення та переживання наслідків своєї економічної (підприємницької, фінансової) діяльності.

Діяльнісно-процесуальний компонент компетентності підприємливості та фінансова грамотність охоплює вміння й навички, досвід економічної (підприємницької, фінансової) діяльності, що сформувалися в здобувача загальної середньої освіти:

- уміння творчо розв'язувати різноманітні проблеми на основі набутих знань, умінь, способів мислення; розв'язувати творчі, дослідницькі завдання;

-
- уміння вибрати продуктивну бізнес-ідею; «уміння на базі глибокого аналізу сучасних відкриттів створювати нові ідеї, оригінальне практичне втілення котрих призводить до досягнення прибуткової діяльності».
 - уміння вибирати вид і форму підприємницької діяльності в певних економічних умовах; аналізувати потреби та ресурси в певній галузі заради визначення можливостей одержання прибутку, перспектив підприємництва; «співвідносити власні економічні інтереси й потреби з наявними матеріальними, трудовими, природними й екологічними ресурсами, інтересами й потребами інших людей та суспільства»;
 - уміння прогнозування, планування своєї економічної діяльності; «визначати основні тенденції, передбачити їх зміни і адаптувати свою поведінку і стратегію роботи до умов, що постійно змінюються»;
 - уміння «організовувати власну трудову та підприємницьку діяльність»;
 - уміння та досвід створення бізнес-плану;
 - уміння та навички, досвід презентування свого бізнес-плану, інших форм бізнес-проектів, результатів своєї економічної діяльності;
 - уміння та навички пошуку роботи;
 - уміння та навички, досвід створення власного резюме;
 - уміння «орієнтуватися в нормах і етиці трудових та підприємницьких відносин»;
 - уміння ведення конструктивного ділового діалогу з потенційними роботодавцями, інвесторами, бізнес-партнерами, споживачами;
 - уміння та навички конструктивного поведіння в умовах конкурентної боротьби на ринку праці, на підприємстві, у бізнес-середовищі;
 - уміння та навички вольового регулювання власного психоемоційного стану в процесі прийняття та здійснення економічних, фінансових рішень, переживання їх наслідків;
 - уміння «долати зовнішні і внутрішні труднощі при здійсненні планів і виконанні рішень, що, у свою чергу, забезпечує досягнення підприємницьких цілей»;
 - уміння осмислювати наслідки своєї економічної діяльності, робити висновки за її результатами;
 - досвід саморозвитку та самореалізації;

-
- уміння та досвід аналізу й оцінювання власних освітніх (професійних) можливостей, здібностей, співвідносити їх з потребами ринку праці;
 - уміння, навички та досвід постійного підвищення рівня своєї економічної культури, підприємливості, фінансової грамотності.

Зауважимо, що як наведений вище компонентний склад компетентності підприємливості та фінансова грамотність, так і процес формування її компонентів та складників в освітньому процесі в здобувача загальної середньої освіти має динамічний характер, тобто змінюється під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДЛЯ КУРСУ ЗА ВИБОРОМ «ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ СВІТУ» ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Курс політичної географії світу покликаний сформувати у свідомості учнів наукові уявлення про просторову організацію політичного життя суспільства і територіальне співвідношення політичних сил на різних ієрархічних рівнях. Знання з політичної географії світу сприяють розвитку світогляду майбутніх кваліфікованих фахівців з міжнародних відносин. Зміст навчальної програми охоплює широке коло питань, серед яких найважливішими є: об'єкт, предмет і методи політичної географії, сутність геополітики; історія розвитку політико-географічних та геополітичних ідей, головні сучасні концепції; етапи формування та сучасний стан політичної карти світу; політико-географічне положення держав, їх територій та кордони; форми правління та державного устрою країн світу, їх адміністративно-територіальний поділ; основні положення електоральної географії та її особливості в країнах світу; географія воєнно-політичних конфліктів в окремих регіонах світу.

Окремим завданням є вивчення сучасного політико-географічного положення України, особливостей політико-географічної ситуації в державі та її регіонах, головних геополітичних та політико-географічних концепцій розвитку України. Внаслідок засвоєння змісту навчальної програми учні повинні вміти: аналізувати політико-географічне положення окремої держави; визначати особливості державних кордонів; характеризувати форми правління та державного устрою країн світу; аналізувати політико-географічну ситуацію в окремій країні або регіоні; виявляти географічні особливості сучасних воєнно-політичних конфліктів тощо.

Для якісного опанування навчальної програми необхідна ефективна самостійна робота учнів — постійна систематична робота з різноманітними джерелами інформації: енциклопедіями, довідниками, статистичними збірками, науковими статтями, картами, атласами, науково-популярною літературою тощо.

Об'єктом політичної географії є система політичних відносин у світі, окремих країнах, районах та місцевостях.

За охопленням територій політико-географічні дослідження проводяться на мактро-, мезо- та мікро рівнях. До макрорівневі (глобального і регіонального) належать політико-географічні дослідження всього світу, групи країн чи великих регіонів, до мезорівневих — дослідження окремих країн, до мікрорівневі — дослідження специфічних у політичному аспекті територій (анклавів, ареалів, міст).

На глобальному та регіональному рівнях політична географія вивчає такі питання, як зміни на політичній карті світу, співвідношення політичних та економічних сил на світовій арені, географічні аспекти міжнародних відносин, важливі політичні та еколого-політичні процеси, осередки міжнародної напруженості.

Політико-географічне краєзнавство охоплює такі питання, як особливості суспільного державного устрою, форми правління та адміністративно-територіального устрою; внутрішня та зовнішня політика; формування державної території, політико-географічне положення, оцінювання кордонів та самозабезпеченості основними природними ресурсами, особливості прикордонних районів; географічні розбіжності в соціально-класовій структурі населення, його національному та релігійному складі⁴ політичні відносини між соціальними групами, націями, державними та місцевими органами влади, географія партійно-політичних сил країн і в тому числі політичних партій, профспілок, громадських організацій та рухів, їхній вплив на політичне громадське життя; райони політичної напруженості і соціальних заворушень; організація та проведення виборчих кампаній, референдумів, страйків, демонстрацій, збройних і сепаратистських виступів тощо.

Останнім часом активно розвивається такий напрям політичної географії, як електоральна географія, що розглядає питання проведення виборів та передвиборчих кампаній.

Однією з складових політичної географії — є геополітика — науковий напрям, що вивчає залежність зовнішньої політики держави і міжнародних відносин від системи політичних, економічних, екологічних, військово-стратегічних та інших взаємозв'язків, які складаються під впливом географічного положення країни та інших фізико-геогра-

фічних та економічних чинників. Геополітика — це поєднання географічних і політичних чинників, які визначають положення держави чи регіону і розглядаються з погляду здійснення впливу на політику.

Сьогодення потребує нових підходів до навчання. Виникає необхідність конструктивного аналізу теоретичної спадщини традиційної геополітики і політичної географії щодо створення нової методології пояснення територіально-політичних процесів. Стосовно всіх напрямків суспільної географії різко зростає вимога активного використання нових технологій у дослідженнях. Особливу увагу при цьому звертають на нові технології у картографуванні, цифрової картографії, на використовуванні геоінформаційних систем і глобальних інформаційних мереж, тобто має місце інформатизація географії.

Структурно дисципліна «Політична географія світу» містить шість навчальних тем, в яких розглядаються теоретичні основи політичної географії, основні етапи її розвитку, актуальні напрями досліджень територіально-політичних систем різного рівня, державної території й її морфологічні особливості, типи і функції меж та адміністративно-територіального розподілу, подано детальний аналіз основних геополітичних концепцій світового розвитку, трансформації геополітичної структури світу на різних етапах розвитку та зміни геополітичного положення окремих країн, аналізуються політико-географічні структура макрорегіонів світу, генезис і особливості регіональних конфліктів, шляхи їх врегулювання і форми міжнародного співробітництва.

Послідовне вивчення вказаних тем дозволить учням засвоїти не тільки теоретичні питання, але і сформувані навички практичного аналізу геополітичних ситуацій. Їх формуванню сприятиме виконання практичних робіт за ключовими темами, моніторинг поточних подій політичного життя з використанням наукової періодики і ресурсів Інтернет, політико-географічних атласів і карт.

Курс за вибором «Політична географія світу» доцільно вивчати в 10-му класі. Основна мета курсу — дати учням знання про територіальні аспекти політичного життя суспільства. Ці знання допоможуть зрозуміти учням зміни на політичній карті світу, проблеми економічного і політичного співробітництва окремих країн, тенденції розвитку міжнародного поділу праці, світових процесів, а також політичних процесів, що відбуваються в сучасній Україні. Навчальна програма розрахована на 35 годин.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДЛЯ КУРСУ ЗА ВИБОРОМ
«Політична географія світу»

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	Зміст навчального матеріалу	Наскрізнi змістові лінії
Знаннєвий компонент: пояснює значення політичної географії для пізнання навколишнього світу і предмет вивчення політичної географії; Діяльнісний компонент: • називає відомих учених, що досліджували питання політичної географії Ціннісний компонент: з'ясовує методику інформаційно-бібліографічного пошуку;	Вступ. Політична географія як наука. (2 год.) Рівень дослідження політичної географії: глобальний і регіональний (макрорівень), окремих країн (мезорівень), окремих районів міст (мікрорівень). Місце курсу в системі соціально-економічних (суспільних) географічних дисциплін. Об'єкт і предмет вивчення політичної географії. Зв'язки курсу з іншими суспільними науками, в тому числі політологією, соціологією, історією, економікою; зміст поняття «політика», сучасні завдання політичної географії. Методика інформаційно-бібліографічного пошуку. Огляд основних навчальних посібників і літературних джерел. Історія розвитку політичної географії, погляди на політичну географію Ф. Ратцеля, Ю. Челена, П. Семенова-Тян-Шанського, І. Вівера, В. Колосова, С. Лаврова, Я. Мабиця, І. Маєргойза, Л. Смирягіна, О. Вітовського, В. Ягі, С. Рудницького. Сучасний стан політичної географії в Україні.	Екологічна безпека та сталий (збалансований) розвиток Усвідомлює дбайливе ставлення до природи, дотримується правил безпечної поведінки в природі. Орієнтує на формування в учнів екологічної свідомості для збереження і захисту довкілля. Здоров'я і безпека Сприяє розвитку інтересу до географічних наук. Громадянська відповідальність Пояснює на конкретних прикладах значення географії для життєдіяльності людини, добираючи інформацію з різних джерел. Уміє знаходити в різних джерелах різномістову інформацію.

Знаннєвий компонент: виявляє ознаки наукових понять: держава, територія, колонія, протекторат, підопічна територія, суверенітет, кордон державний, кордон політичний, акваторія, аероторія, політико-географічне положення, монархія, республіка, унітарна держава, складна держава, федеративна держава, конфедерація, демократичний правовий режим, авторитарний режим; пояснює динаміку змін на політичній карті світу, географічні основи федералізму, унітарності країн; вплив державних кордонів на державний і політичний розвиток прикордонних територій; Діяльнісний компонент: називає і показує на карті найвідоміші країни світу; використовує матеріали довідників; Ціннісний компонент: характеризує та оцінює політико-географічне положення країн; аналізує матеріали засобів масової інформації	Тема 1. Сучасна політична карта світу (5 год.) Формування сучасної політичної карти світу. Поняття якісних та кількісних змін на політичній карті світу. Об'єкти політичної карти: держава, країна, територія, кордони, протекторат, залежна територія. Політико-географічне положення країни (глобальний, регіональний, сусідський аспекти, наявність виходу до моря, використання міжнародних транспортних шляхів). Географічний простір держави: державна територія, етнічні землі, акваторія, аероторія. Особливості державної конфігурації, форма компактності, географічний цент. Столиця – головний політичний центр держави. Класифікація столиць за походженням, розташуванням, функціями (родові, історичні, стабільні, ситуаційні, штучні, центральні, периферійні, приморські; одно- та багатофункціональні). Кордон (границя, межа). Класифікація державних кордонів за конфігурацією, походженням, історією, функціями (сухопутні, морські, прямолінійні, звивисті, колоніальні, повоєнні, возз'єднані, компенсаційні, відновлені, нав'язані, договірні, установлені одностороннім актом). Форма правління (монархія, республіка), державний устрій (унітарна держава, федеративна держава, конфедерація), державно-правовий режим (демократичний, тоталітарний, авторитарний), його географічне поширення. Особливості формування державної території країн різних регіонів. Прогнози щодо змін на політичній карті світу. Україна на карті світу: політико-географічне положення, державна територія, етнічні землі, український географічний простір, політико-географічний устрій.	Громадянська відповідальність Формує необхідні моральні якості, відстоює свою позицію в дискусії, конструктивно спілкується. Підприємливість та фінансова грамотність Вчиться спільно досягати мети
--	--	---

Практична робота 1. Аналіз політико-географічного положення України. Позначення на контурній карті кордонів етнічної, державної території України, адміністративно-територіальних одиниць.		
Знаннєвий компонент: • називає найбільші та найменші країни за площею та кількістю населення; приморські, острівні, напівострівні, країни-архіпелаги, країни, що позбавлені виходу до моря; країни що найкраще і найгірше забезпечені природними ресурсами; високо розвинуті країни, середньо розвинуті країни та країни, що розвиваються, найбідніші країни; Діяльнісний компонент: показує на карті найбільші та найменші країни за площею та кількістю населення; приморські, острівні, напівострівні, країни-архіпелаги, країни, що позбавлені виходу до моря; країни що найкраще і найгірше забезпечені природними ресурсами; високо розвинуті країни, середньо розвинуті країни та країни, що розвиваються, найбідніші країни; використовує літературні, статистичні та картографічні матеріали про країни. Ціннісний компонент: характеризує рівень економічного та політичного розвитку окремих країн.	Тема 2. Групування і типологія країн світу (8 год.) Групування і типологія країн світу за кількісними та якісними показниками: географічним, економіко-географічним, політико-географічним положенням; величиною території, кількістю населення, його національним складом, рівнем урбанізації, природно-ресурсним потенціалом, рівнем соціально-економічного розвитку та господарською спеціалізацією в міжнародному поділі праці, за рівнем сформованості організаційно-управлінських структур, структурою господарства.	Громадянська відповідальність Критично оцінює інформацію географічного змісту, визначає роль сучасних досліджень у підвищенні добробуту людства.

Знаннєвий компонент: • називає найвпливовіші міжнародні організації. Діяльнісний компонент: • пояснює роль міжнародних організацій у розв'язанні проблем міжнародного співіснування; Ціннісний компонент: • розрізняє права та обов'язки суверенної держави;	Тема 3. Суверенні держави та найважливіші міжнародні організації (2 год.) Права та обов'язки держави як суб'єкта міжнародного права. Поділ міжнародних організацій за функціональними особливостями (загальнополітичні, військово-політичні, економічні, валютно-фінансові, історико-традиційні, інтелектуально-аналітичні) та просторовими межами функціонування (глобальні, регіональні, субрегіональні). Найважливіші міжнародні організації: Організація Об'єднаних Націй (ООН), спеціалізовані організації ООН – з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), з промислового розвитку (ЮНІДО), Продовольча і сільськогосподарська організація (ФАО), Міжнародна організація праці (ІЛО), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), Північноамериканський договір про вільну торгівлю (НАФТА), Організація африканської єдності (ОАЄ), Рада Європи, Європейський парламент, Співдружність незалежних держав (СНД), Європейський Союз (ЄС), Асоціація держав Північно-Східної Азії (АСЕАН), Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК), Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ), Чорноморська зона економічного співробітництва. Участь України в роботі міжнародних організацій.	Здоров'я і безпека Розуміє важливість уміння читати карту, план місцевості та орієнтуватись для власної безпеки і безпеки інших під час подорожей і екскурсій. Виконує тренувальні вправи з використанням рисунків, карт, планів місцевості, що формують навички орієнтуватись на місцевості задля власної безпеки і безпеки інших.
---	---	--

Знаннєвий компонент: пояснює зміст наукових понять: геополітика, життєвий простір, національна безпека, національні інтереси, сфера впливу, географічний простір держави; Діяльнісний компонент: розрізняє напрями геополітики; характеризує сучасні проблеми геополітичних досліджень та геополітичні проблеми України на сучасному етапі; Ціннісний компонент: аналізує чинники, що впливають на світовий статус держави; погляди різних учених.	Тема 4. Геополітика як складова частина політичної географії (5 год.) Напрями геополітики: доктринально-нормативний (німецька школа), концептуальний. Вплив на розвиток геополітики Ф. Ратцеля, Ю. Чалена, Х. Маккіндера, К. Хаусхофера. Сучасні геополітичні проблеми контролю над морями та океанами, сучасним, сировинними ресурсами, аерокосмічним простором. Поняття статусу держави в геополітичному просторі, боротьба за світове лідерство. Чинник, що впливають на світовий статус держави (розмір території, кількість населення і його якість: освіта, стратифікація, здоров'я, промислова-економічна база (розмір, якість), ступінь забезпеченості сировинними ресурсами, обсяг та якість військового потенціалу. «Гарячі точки» на карті планети. Погляди М. Грушевського, Ю. Липи, Д. Донцова, С. Рудницького, М. Міхновського, концепція етногенезу і «пасіонарного поштовху» Л. М. Гумілева в неєвразійському русі. Сучасні геополітичні проблеми України (відкритість території, рол Чорного та Азовського морів, особливості природних умов; України на перехресті геополітичних інтересів сусідніх держав). Геополітичні доктрини України. Роль геополітичного положення у розв'язуванні сучасних економічних, дипломатичних, політичних проблем, реалізація комплексних галузевих програм, міждержавного співробітництва, політичної стабілізації.	Здоров'я і безпека Аналізує ознаки наукових понять: геополітика, життєвий простір, національна безпека, національні інтереси, сфера впливу, географічний простір держави для власної безпеки та безпеки інших. Громадянська відповідальність Характеризує систему попереджень геополітичних проблем та алгоритм поведінки під час прояву несприятливих політичних явищ. Підприємливість та фінансова грамотність Розуміє переваги і недоліки господарювання людей у районах поширення геополітичних проблем.
---	--	--

Практична робота 3. Позначення на контурній карті «гарячих точок» планети.		
Практична робота 4. Аналіз сучасної геополітичної доктрини України.		
Знаннєвий компонент: <i>називає</i> основні партії України та мету їхньої діяльності; <i>називає</i> країни, в яких має місце сепаратизм. Діяльнісний компонент: <i>пояснює</i> зміст понять: електоральна географія, політична партія, громадсько-політичний рух, сепаратизм; <i>показує</i> на карті країни, в яких має місце сепаратизм Ціннісний компонент: <i>оцінює та аналізує</i> політичну ситуацію в окремих країнах, регіонах за різноманітними джерелами інформації, зокрема ЗМІ.	Тема 5. Електоральна географія (2 год.) Географія виборів – новий напрям розвитку політичної географії. Партії та громадсько-політичні рухи. Класифікація партій за напрямками політичних поглядів: комунізм- соціалізм, лібералізм, консерватизм, націонал- радикалізм. Типи виборчих систем: партійна, мажоритарна, пропорційна, змішана. Чинник, що впливають на політичну ситуацію в країна: історико- географічні, етнічні, класово-соціальна структура населення, політико- та економіко- географічне положення, сепаратизм. Сучасна політична ситуація в Україні (за результатами останніх виборів й подій). Основні політичні партії в Україні.	Громадянська відповідальність Усвідомлює важливість толерантного ставлення до представників інших рас і народів світу. Презентація міні-проектів класифікації типів виборчих систем

Практична робота 5. Позначення на контурній карті політико-географічних регіонів України.		
Практична робота 6. Аналіз географічних чинників, що вплинули на політичну ситуацію своєї області		
Знаннєвий компонент: <i>розрізняє</i> конституційні і неконституційні форми розв'язання регіональних конфліктів у світі; <i>пояснює</i> геополітичну структуру Європи в 1990-х роках і її трансформацію; <i>деталізує</i> сучасну політичну ситуацію на сході України. Діяльнісний компонент: <i>показує</i> на карті регіони, в яких існують політичні та воєнні конфлікти. Ціннісний компонент: з'ясовує окремі регіональні та етнічні і релігійні конфлікти; • <i>висвітлює</i> шляхи розв'язання різноманітних геополітичних конфліктів.	Тема 6. Геополітичні проблеми і шляхи врегулювання регіональних конфліктів (9 год.) Геополітична структура Європи в 1990-х роках і її трансформація. Конституційні і конфліктні форми розвитку регіональних конфліктів у Європі. Проблеми національних меншин у Європі, що інтегруються. Північно ірландський конфлікт і його етнорелігійні причини. Етнічні, релігійні та економічні причини територіальних конфліктів у країнах колишньої Югославії. Проблеми забезпечення національної безпеки і геополітична орієнтація регіональних угруповань. Геополітичний розвиток країн СНД і генезис. регіональних конфліктів. Форми розвитку сучасних і потенційних регіональних конфліктів. Геополітичний «спадок» колишнього СРСР і можливі шляхи врегулювання територіальних суперечок.. геополітична структура і регіональні конфлікти в південно-Західній Азії. Палестино-Ізраїльський конфлікт, його етнорелігійні і територіальні чинники.	Громадянська відповідальність Розуміє важливість знань з географії у розв'язанні актуальних проблем розвитку України Екологічна безпека та сталий розвиток Розуміє важливість використання сучасних навігаційних систем для власної безпеки та безпеки інших.

	Проблеми територіальної цілісності Кіпру і геополітичний вплив ЄС на ситуацію в регіоні. Регіональні і територіальні суперечки в країнах Середнього Сходу і Перської затоки. Курдська проблема і вплив на геополітичну ситуацію в регіоні. Геополітичне суперництво і регіональні конфлікти в Південній і Східній Азії. Індійсько-Пакистанські територіальні суперечки та їх генезис. Роль Китаю й Індії в геополітичній динаміці регіону. Регіональні і територіальні суперечки між країнами регіону. Геополітична роз'єднаність Африки і генезис міждержавних конфліктів. Проблеми Західної Сахари й її політичного устрою. Посилення позицій ісламського фундаменталізму і країнах Північної Африки як чинника регіонального геополітичного устрою, що дестабілізується. Загострення територіальних суперечок між окремими країнами регіону. Тенденція геополітичного розвитку Американського регіону. Війна на сході України — військовий конфлікт, розпочатий після вторгнення Росії у квітні 2014 року на території українського Донбасу, після захоплення Росією Криму. Розширення інтеграційних процесів як чинник геополітичної стабілізації і примирення в регіоні	
--	---	--

Знаннєвий компонент: виявляє ознаки основних понять курсу; Діяльнісний компонент: підбирає відповідні джерела інформації, що стосуються означених питань Ціннісний компонент: робить оціночні висновки.	Узагальнення знань (2 год.)	Підприємливість та фінансова грамотність Уміє отримувати та аналізувати інформацію щодо природних і соціальних явищ та процесів із широкого кола джерел географічної інформації.
--	------------------------------------	--

Змістову частину шкільної географії визначає багатоплановість наукової географії: єдність природи, економіки і населення; комплексність у складній структурі географічних об'єктів та територіальність. Отже, основними чинниками, що визначають розвиток географії є соціологія, екологія, політекономія, глобалізація, інформатизація. Вони в свою чергу активізували розвиток деяких раніш існуючих географічних спрямувань і сприяли виникненню нових.

У наш час на земній кулі нараховується — понад 225 країн і територій з постійним населенням, що є складовим елементами політичної карти світу. Ці об'єкти найрізноманітніші, за кількісними та якісними характеристиками, їх географічну своєрідність найкраще подає соціально-економічна географія конкретних країн.

Однак під час географічного вивчення глобальних явищ і процесів (політична карта, народонаселення, науково-технічна революція, світове господарство, глобальні проблеми людства тощо) країнознавчим підходом скористатися складно. Виникає необхідність зробити певні узагальнення і звести всю різноманітність країн до обмеженої кількості груп за певними ознаками, тобто скористатися географічною систематизацією. Зрозуміло, що творчий вчитель виокремить необхідну інформацію і застосує її як додаткову із засобів масової інформації, але головним є формування в учнів вміння відшуковувати необхідну інформацію із безліч інформаційного спаму та робити її корисною.

Компетентності, якими засвоїтимуть учні після вивчення курсу за вибором «Політична географія світу»:

- визначати суть основних концепцій політичної географії, формулювати роль та місце політичної географії в системі наук;
- давати характеристику та роботи аналіз сучасної політичної карти світу;

-
- аналізувати сучасні територіально-політичні системи, визначати їх види та функції;
 - оцінювати стан та давати прогнози подальшої ролі України в світовому політичному просторі.

Рекомендована та використана література

1. Арон Р. Мир і війна між націями. — К.: Юніверс, 2000. — 688 с.
2. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. — Львів: Лілея-НВ, 2000. — 236 с.
3. Бобик В. М. Політологія для політика і громадянина. — Н.: МАУП, 2003. — 425 с.
4. Бруз В. С. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів — К.: Либідь, 1995. — 111с.
5. Гаєвський Б. А. Сучасна українська політологія: Навч. Посіб. — К.: МАУП, 1999. — 268 с.
6. Головаха Є. Політична замученість населення: поінформованість, активність, компетентність // Політологічні читання. — 1992. — №2. — С. 18-27.
7. Кресіна І. О. Перегуда Є. В. Парламентські вибори в Україні: правові політичні проблеми. — К.: ІДП, 2003. — 368 с.
8. Кухта В. А. З історії української політичної думки: Навч. Посіб. — К.: Генеза, 1994. — 364 с.
9. Лісничий В. В. Політичні та адміністративні системи зарубіжних країн. — Х.: Торнадо, 2001. — 352 с.
10. Оксамитна С., Макеев С. Соціологічний ракурс політичної географії України // Політичний портрет України: Бюлетень дослідно-навчального центру «Демократичні ініціативи». — 1995. — №11. — С. 3-6.
11. Рябов С. Г. Політичні вибори. К.: ТанDEM, 1996. — 96 с.
12. Трохимчук С. В., Федунь О. В. Політична географія світу: Навч. Посіб. — 2-ге вид. перероб. і доповн.- К.: Знання, 2007. — 422 с.
13. Циганкова Т. М. Міжнародні організації: Навч. Посіб. — К.: 1998. — 124 с.
14. Цимбалистий Б. Політична культура українців //Сучасність. — 1994. — №3. — С. 94-105
15. Armstrong J. A. Nationalism in the Former Soviet Empire // Problems of Communism — 1992. — Vol. 41, January — April. — P. 121-133.
16. Bremmer G. The Politics of Ethnicity: Russians in the New Ukraine // Europe — Asia Studies. — 1994. — Vol. 46, №2. — P. 261-283.
17. Wilson A., Bilous A. Political Parties in Ukraine // Europe — Asia Studios. — 1993. — Vol. 45, №4. — P. 693-703.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДЛЯ КУРСУ ЗА ВИБОРОМ «ПРИКЛАДНА ЕКОНОМІКА» ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Навчальний курс за вибором «Прикладна економіка» пропонується для вивчення в ліцеї і на розсуд вчителя може вивчатися протягом одного семестру, одного року або двох років. Загальна кількість складає 35 годин.

Виховну і розвивальну спрямованість даного курсу вчитель реалізує через методiku його викладання. Саме тому доцільно створити на уроці атмосферу, що сприяє усвідомленню вивченого, формуванню позитивного мислення при навчанні через виховання законослухняної, патріотизму і активної життєвої позиції через розвиток інтересу до соціально-економічного життя суспільства.

Даний курс розширить світогляд учнів, збагатить їх активний словник з економічної термінології.

Мета курсу — надати можливість учням старшої ланки навчання ознайомитись із фундаментальною концепцією економіки, узнати про систему вільного підприємництва та сформувані економічні та підприємницькі компетентності.

Завдання курсу:

- сформувати економічну, правову та етичну культуру учнів в сучасних економічних відносинах;
- охарактеризувати роль ринку та економічних стимулів в економічних системах різних країн;
- допомогти учням вільно визначатися в сучасних економічних відносинах;
- сформувати в учнів уявлення про головні риси системи вільного підприємництва, приділяючи особливу увагу приватній власності, системі вільного ціноутворення та конкуренції;
- розглянути чинники, що впливають на прийняття рішень у бізнесі;
- пояснювати учням важливість дотримання певних моральних принципів власниками, керівниками, виробниками та споживачами;
- надавати учням практичні поради щодо їх особистого споживання, заощадження, інвестування, страхування тощо;
- допомогти учням у виборі майбутньої професії.

Зміст програми визначено з урахуванням потреб суспільства та сучасних досягнень економічної науки. У програмі закладено принцип наступності при формуванні підприємницької компетентності.

Однією з головних особливостей програми є подача економічної теорії в контексті, наближеному до реалій сьогодення. Учні не тільки вивчають теорію, але й починають усвідомлювати свою роль громадянина, виробника та споживача. Результатом успішного засвоєння курсу має стати набуття учнями економічної та підприємницької компетентності, а також навичок, які вони застосовуватимуть у подальшому не тільки в професійному, а й в побутовому житті.

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	Зміст навчального матеріалу	Наскрізнi змістові
Тема 1. Вступ до економіки 6 год		
Знаннєвий компонент: <i>визначає зміст понять: «обмеженість виробничих ресурсів», «витрати ресурсів», «альтернативні варіанти використання ресурсів», «альтернативна вартість»; «виробничі можливості» та «економічні системи»; «бідність».</i> <i>з'ясовує недоліки глобальної економіки.</i> <i>розуміє економічний зміст понять: «земля», «праця», «капітал», «здатність до підприємництва»;</i> <i>пояснює зміст економіки як науки</i> <i>про обмежені можливості й вибір;</i> <i>з'ясовує фактори виробництва та дії підприємців за умови обмеженості ресурсів.</i>	Економіка в побуті людини. Економіка як наука про обмеженість ресурсів та вибір. Ресурсний потенціал економіки. Необхідність вивчення економіки. Професія економіста. Економічна поведінка людини. Господарювання. Міжпредметний зв'язок економіки з іншими науками. Фактори виробництва: природні ресурси, людські ресурси, капітал, підприємництво. Основні економічні проблеми.	Екологічна безпека та сталий розвиток Розмірковує про відповідальність людської господарської в тому числі економічної діяльності за стан ресурсного потенціалу Здоров'я і безпека Моделює життєві ситуації, вибирає допустимі форми економічної поведінки між людьми в суспільстві для безпеки життя і здоров'я. Громадянська відповідальність На конкретних прикладах формує відповідально професійний стиль життя. Підприємливість та фінансова грамотність На конкретних прикладах формує підприємницький стиль життя.

Діяльнісний компонент: аналізує: особливості вирішення основних економічних проблем у різних економічних системах та критерії вибору одного з альтернативних варіантів розподілу ресурсів; виконує: моделювання виробничого процесу; Ціннісний компонент: оцінює переваги суб'єктів економіки, що озброєнні економічними знаннями у споживанні, у виборі сфери діяльності, у підприємництві, у спілкуванні; оцінює власні підприємницькі здібності; усвідомлює власне місце у економічних процесах.		
---	--	--

Практична робота

Побудувати схему міжпредметних зв'язків економіки

Знаннєвий компонент: визначає зміст понять: «торгівля», «добровільний обмін», «видатки», «економічна вигода», «протекціонізм»; <i>розуміє та відрізняє добровільну і недобровільну торгівлю;</i> <i>пояснює як створюється вартість і як збільшується загальне задоволення від процесу торгівлі</i> <i>з'ясовує очікувані видатки на добровільну торгівлю</i> Діяльнісний компонент: <i>аналізує процес торгівлі; виконує торгівельну діяльність.</i> Ціннісний компонент: <i>оцінює запропоновані предмети з точки зору відповідності «ціна — якість» усвідомлює цінову вартість товару.</i>	Тема 2. Торгівля як елемент економіки (4 год). Причини торгівлі між людьми та країнами. Натуральне та товарне господарство. Світова торгівля. Торгівельні бар'єри. Політика протекціонізму. Платіжний баланс. Експорт та імпорт. Альтернативна вартість.	Підприємливість та фінансова грамотність Співвідносить власні і інтереси й потреби з наявними ресурсами, інтересами й потребами інших людей та суспільства. Екологічна безпека та сталий розвиток Застосовує технології моніторингу ресурсів і благ для забезпечення стійкого розвитку. Здоров'я і безпека Моделює життєві ситуації, необхідності формування екологічних потреб для безпеки життя і здоров'я. Громадянська відповідальність Усвідомлює важливість екологічного стилю життя в умовах сталого розвитку суспільства.
---	---	---

Практична робота

В магазині придбати продукти харчування та оцінити їх реальну вартість

Знаннєвий компонент: визначає: зміст понять «потреби», «блага», «доходи», «використання доходів», «іпотечний кредит». з'ясовує роль споживчих витрат у економічному зростанні. Діяльнісний компонент: встановлює джерела можливих доходів споживача та вартість речі, що купується в кредит. виконує: планування власного бюджету та бюджету родини. облік власних доходів та витрат. порівняння можливих варіантів заощадження та використання банківських вкладів. складає: - форму написання скарги у зв'язку з порушенням прав споживача. Ціннісний компонент: аналізує: вплив послуг банків, страхових компаній та інших ощадних установ на кількість товарів і послуг, які отримують споживачі. переваги та недоліки купівлі у кредит. власні права як споживача та шляхи їх захисту.	Тема 3. Споживач у економіці. Споживання заощадження та користування кредитом (5 год.)Споживач. Джерела доходів. Дохід від багатства. Значення заощаджень. Заощадження на випадок непередбачених витрат, або страхування. Купівля в кредит: вартість кредиту та річна ставка. Отримання та використання кредиту. Критерії видачі кредиту. Уряд і споживач. Бізнес і споживач. Права споживача та способи їх захисту.	Здоров'я і безпека Володіє методами оцінки про взаємозв'язок сертифікації товарів із здоров'ям людини. Екологічна безпека та сталий розвиток Застосовує отриману інформацію в рамках сталого розвитку. Громадянська відповідальність На конкретних прикладах формує екологічний стиль життя. Підприємливість та фінансова грамотність Формує вміння приймати раціональні рішення особистої поведінки як споживача.
--	--	---

Практична робота

Написати твір на тему «Гроші у моєму житті»

Знаннєвий компонент: - пояснює різницю між одноосібним підприємством, товариством та корпорацією; з'ясовує різницю між умовним та чистим ризиком та шляхи їх зниження; висвітлює необхідність дотримання до етичних норм при прийнятті ділових рішень. Діяльнісний компонент: визначає переваги та недоліки різних форм організації бізнесу; розкриває роль малого бізнесу і великих підприємств у ринковій економіці; деталізує відповідальність підприємця перед споживачем; характеризує структуру організації великих корпорацій. Ціннісний компонент: аналізує статистичні дані щодо форм організації бізнесу; оцінює систематику українських фірм; усвідомлює суспільну значущість соціальної відповідальності підприємця.	Тема 5. Ведення підприємницької діяльності (12 год.) Підприємництво та розвиток малого бізнесу. Організація нового бізнесу, переваги та ризики. Форми організації бізнесу: одноосібне володіння, товариство, корпорація. Спеціальні форми організації бізнесу: 8- корпорація, неприбуткові організації, державні підприємства, кооперативи, франчайзинг. Організація великих корпорацій: отримання документа про реєстрацію та розробка статуту, акціонери, рада директорів. Відповідальність підприємця перед покупцем: етика бізнесу, якість продукту, упаковка продукту, маркування продукту, безпека споживача. Функції підприємця. Інтереси підприємця, громади та суспільства: відмінності та сучасні способи гармонізації. Соціальна відповідальність підприємця.	Здоров'я і безпека Аналізує залежність впливу вибору якісних продуктів харчування на здоров'я людини. Підприємливість та фінансова грамотність Формує вміння приймати раціональні рішення особистої поведінки як споживача. Екологічна безпека та сталий розвиток Презентує добірку матеріалів щодо вибору екологічно чистих продуктів. Громадянська відповідальність На основі маркування товарів критично оцінює інформацію.
--	--	--

Практична робота:

Визначення особистої здатності до підприємництва

Практична робота:

Розробка бізнес-плану проекту з створення конкретного продукту (послуги)

Рекомендована література

1. Бицюра Ю.В. Економіка України в цифрах: Методичний посібник. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. — 128 с.
2. Бицюра Ю.В. Збірник завдань для державної підсумкової атестації з економіки. 11 клас / Ю.В. Бицюра, Г.О. Горленко, С.Л. Капіруліна. — К.: Центр навчально-методичної літератури, 2014. — 95 с.
3. Ватаманюк О. Мікроекономіка. Навчальний посібник. — Львів: вид во Львівського ун-ту, 2005. — 160 с.
4. Гальчинський А., Єщенко П. Економічна теорія. — Вища школа, 2007. — 503 с.
5. Горленко Г.О. Економіка (профільний рівень). Тренувальні вправи + Практичні роботи: навч. посіб. для учнів 10-х кл. екон. профілю навчання / Г.О. Горленко. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. — 76 с.
6. Горленко Г.О. Економіка (профільний рівень). Тренувальні вправи + Практичні роботи: навч. посіб. для учнів 11-х кл. екон. профілю навчання / Г.О. Горленко. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. — 115 с.
7. Горленко Г.О. Завдання для поточного та тематичного оцінювання з економіки (профільний рівень, 10-11 класи) / Г.О. Горленко. — Кам'янець Подільський: Аксіома, 2014. — 239 с.
8. Горленко Г.О. Збірник задач з економіки: Навчальний посібник для учнів 10-11 класів / Упорядник Горленко Г.О. — Вид. 4-те доп. і перероб. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2009. — 168 с.
9. Горленко Г.О. Методичний посібник для вчителя до посібника «Економіка (профільний рівень). Тренувальні вправи + Лабораторні роботи» / Г.О. Горленко. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. — 79 с.
10. Горленко Г.О. Практикум з економіки. 10-11 клас. Видання 4-те, перероб. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2009. — 80 с.
11. Єщенко П.С. Економіка для всіх. — К.: Вища шк., 2009. — 478 с.
12. Збірник різнорівневих завдань для державної підсумкової атестації з економіки / Тимченко І.Є., Крупська Л.П., Латер Ю.С., Чорна Т.І., Ящишина І.В. За ред. Тимченко І.Є. — Вид. 2, перероб. і доп. — Кам'янець-Подільський: «Абетка-НОВА», 2003. — 136 с.
13. Книга для вчителя економіки: Довідково-методичне видання / Упоряд. Н.В.Бєскова, В.М.Проценко. — Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2005. — 256 с.
14. Крупська Л.П. Економіка. 10 клас. Профільний рівень: Підручник для ЗНЗ / Л.П. Крупська, І.Є. Тимченко, Т.І. Чорна. — Х.: Ранок, 2010. — 256 с.
15. Крупська Л.П. Економіка. 11 клас. Профільний рівень: Підручник для ЗНЗ / Л.П. Крупська, І.Є. Тимченко, Т.І. Чорна. — Х.: Ранок, 2011. — 288 с.

-
16. Латер Ю.С., Ящишина І.В. Методичний посібник до «Робочого зошита із загальної економіки». — Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2004.
 17. Панчишин С. Економіка. 10-11 клас: Тестові завдання. — К.: Либідь, 2003. — 184 с.
 18. Прикладна економіка. Посібник для загальноосвітніх навчальних закладів (10 -11 класів). Підготовлено на основі американського видання «Applied Economics» / за ред. І.Ф. Радіонової. — К.: АртЕк, 2001. — 224 с.
 19. Радіонова І.Ф. Економіка (профільний рівень). 10 клас / І. Ф. Радіонова, В. В. Радченко. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. — 208 с.
 20. Радіонова І. Ф. Економіка (профільний рівень). 11 клас / І.Ф. Радіонова, В.В. Радченко. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. — 256 с.
 21. Радіонова І. Ф. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень). 11 клас. Кам'янець-Подільський: Аксіома: 2011. — 176 с.
 22. Радіонова І. Ф., Кравченко І. С., Радченко В. В. Загальна економіка: Підручник для 10 (11) класів середніх загальноосвітніх навчальних закладів. За ред. І. Ф. Радіонової. — 6-те вид., доповнене, перероблене, виправлене. — Кам'янець-Подільський: «Аксіома» 2008. — 395 с.
 23. <http://cul.com.ua/preview/mprg.pdf>
 24. <http://www.ukrstat.gov.ua/>

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДЛЯ КУРСУ ЗА ВИБОРОМ «ГЕОГРАФІЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ СВІТУ» ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Загальноосвітня цінність навчального курсу за вибором у ліцеї з економічним напрямом полягає у формуванні світоглядного розуміння тих суспільно-економічних процесів, що відбуваються в сучасному світі, у розвитку оціночних умінь щодо соціально-економічних, суспільно-політичних і екологічних подій у державах, регіонах і в світі в цілому.

В умовах глобалізації світового господарства для майбутніх фахівців в галузі економіки, філософії, історії, політології та низки інших спеціальностей соціально-економічного напрямку конче необхідним є вивчення загальних особливостей світової економіки, специфікою організації національних господарств як найбільш розвинутих держав світу, так і країн, що розвиваються, виявлення їх спільних та відмінних рис, особливостей трансформації до сучасного конкурентного середовища.

Запропонований курс за вибором є не тільки джерелом нових відомостей про географію економічних систем світу, а й основою для формування професійно орієнтованих знань і вмінь, розвитку економічного світогляду старшокласників, виховувати дбайливих господарів, вчить терпимості і людяності до будь-яких націй і народів етносів і релігій, до прогресивних цивілізаційних процесів.

Основною метою курсу за вибором «Географія економічних систем світу» є формування в учнів профільних класів системи економічних та географічних знань, вмінь і оціночних суджень щодо економічного розвитку світу.

Мета реалізується через розв'язання основних завдань:

- розкриття суті політичної карти світу, особливостей її формування і розвитку на сучасному етапі;
- формування системи знань про світове господарство, його структуру, історичні етапи розвитку, фактори, що впливають на сучасний розвиток;
- обґрунтування доцільності наукового підходу до природокористування, єдності навколишнього середовища, людини та її діяльності як в світовому, так і в регіональному аспектах; розкриття ролі географії у вирішенні економічних проблем регіонів і країн світу;
- подальший розвиток у старшокласників геопросторового мислення та вміння аналітичного оцінювання ефективності економічного розвитку регіонів і країн світу; набуття навичок логічного мислення, розвиток творчих вмінь учнів викладати свої думки, що співвідносяться з реальною економічною картиною світу;
- вироблення в учнів умінь практично застосовувати здобутті знання, користуватися джерелами інформації, самостійно знаходити, аналізувати і використовувати її в нестандартних ситуаціях; розвиток здатності до співробітництва під час виконання практичних робіт.

Навчальна програма курсу за вибором не обтяжна і мобільна, тому передбачає вивчення протягом одного року і становить 18 годин, 1 година на тиждень в першому семестрі (резерв 2 години).

Структура і зміст програми базуються на принципах диференціації навчального матеріалу

Навчальна програма курсу за вибором не обтяжна і мобільна, тому передбачає вивчення протягом одного року і становить 18 годин, 1 година на тиждень в першому семестрі (резерв 2 години).

Структура і зміст програми базуються на принципах диференціації навчального матеріалу в залежності від здібностей старшокласників та їхніх потреб, практичної спрямованості.

Програма складається зі вступу та двох розділів.

Розділ I. Різноманітні економічні системи світу: від давніх до сучасних.

Розділ II. Географія економічних систем світу.

Теми першого розділу мають сформувати у старшокласників цілісне уявлення про різноманітні економічні системи світу, їх утворення та формування й розвиток, навчити просторово мислити, сприяє вихованню поваги до історії та культури інших країн і народів, що є надзвичайно важливим сьогодні, коли світ змінюється з небаченою швидкістю. Теми другого розділу спрямовані на розкриття різних моделей економічного розвитку регіонів і країн світу, на розгляд зовнішньоекономічних зв'язків між країнами. Впродовж вивчення даного курсу пропонується виконати 2 практичні роботи.

Враховуючи специфіку профільних класів головне не втратити географічну складову даного курсу. Тому запропонований зміст розділів і тем даної програми спрямований, в першу чергу, на засвоєння учнями базового рівня географічної освіти. Однак, кожний із структурних елементів доповнений і розширений порівняно з базовим курсом, оскільки передбачає засвоєння учнями знань і вмінь на академічному рівні.

Особливості організації профільного навчання.

Навчальна програма «Географія економічних систем світу» рекомендується для вивчення у географічному та економічному профілях. Запропоновані розділи і теми з однаковою детальністю можна вивчати у класах будь-якого профілю. Однак, на розсуд учителя, в класах історичного і філософського профілю варто більше уваги приділити історичним аспектам формування і розвитку політичної карти світу, світового господарства, сучасним суспільно-політичним подіям, їх аналізу і оцінці впливу на хід розвитку економіки. Необхідно також звернути увагу учнів на професійно-орієнтовані вміння і компетенції істориків, політологів, філософів, на окремі елементи знань, відображених у дисциплінах, що викладаються у вищих навчальних закладах зазначених профілів, зокрема таких як всесвітня історія, політичні системи світу, міжнародне право, теорія міжнародних економічних відносин, прикладна політологія, міжнародні організації та ін.

У класах економічного профілю учителю необхідно більше уваги приділити вивченню економічних факторів формування світового господарства, визначенню місця і ролі національної економіки в системі світогосподарських зв'язків. При цьому необхідно спрямовувати навчальну діяльність

учнів на розкриття макроекономічних зв'язків, формулювання висновків, власних суджень щодо сучасних викликів та перспектив розвитку країн і регіонів. Бажано практикувати також розв'язання економічних задач з географічним змістом. Слід наголосити, що в структурі даного курсу та його змісті знайшли відбиток окремі елементи знань з економічної теорії, макроекономіки, регіональної економіки, історії економічного вчення, міжнародній економіці та ін., що викладаються у закладах вищої освіти за відповідними освітньо-професійними програмами.

Оцінювання результатів навчальних досягнень учнів з курсу за вибором «Географія економічних систем світу» здійснюється на основі урахуванням їхніх індивідуальних особливостей і передбачає диференційований підхід щодо його організації. Критерієм оцінки роботи учнів є не стільки обсяг навчального матеріалу, що залишився в пам'яті, скільки вміння його аналізувати, пояснювати, узагальнювати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, застосовувати на практиці і в життєвих ситуаціях, вміння самостійно здобувати знання.

При цьому важливо використовувати під час вивчення курсу мотиваційний потенціал для учнів: авансування успіху, спонукання до самооаналізу, самооцінки, самопізнання. Крім того, доцільно посилювати той навчальний матеріал, який має особистісне значення для учнів.

У навчальній програмі подано орієнтовний розподіл годин за розділами і темами. Частину навчального часу учитель може використати на свій розсуд з метою глибшого вивчення або повторення навчального матеріалу. Наведений у програмі перелік країн є обов'язковим. Однак учитель може обирати для більш детального вивчення додатково й інші країни, які відповідають пріоритетам зовнішньої політики України, з урахуванням сучасної економічної ситуації у світі.

Окремі питання курсу можна запропонувати учням опрацювати самостійно. Необхідно стимулювати самостійну пізнавальну діяльність старшокласників, спонукати їх до використання типових планів характеристики територій та об'єктів, матеріалів із засобів масової інформації та науково-популярної літератури, що допоможе їм глибше розуміти та аналізувати сучасні економічні події в світі.

Такий підхід сприятиме актуалізації навчально-пізнавальної, комунікативної, інформаційної, ціннісно-сислової та інших компетенцій і значно поглиблюватиме загальнокультурні надбання учнів.

Усі практичні роботи є підсумковими. Теми творчих робіт учитель може розширити, а також диференціювати та індивідуалізувати у відповідності з профілем класу. Практичні роботи можуть виконуватися як під час вивчення тем, де вони передбачені, так і в окремо відведений час

(за вибором вчителя). Перевіряє й оцінює практичні роботи вчитель у всіх учнів, а творчі роботи — вибірково. Кращі роботи можна заслухати і обговорити на уроках чи у позаурочний час, наприклад, на засіданнях гуртків. Під час проведення практичних робіт, підготовки есе необхідно обов'язково залучати картографічний і статистичний матеріал.

10 клас

18 годи (1 година на тиждень, резерв 2 годин)

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	Зміст навчального матеріалу	Наскрізнi змістові лінії
Вступ (2 год.) Знаннєвий компонент: <i>називає</i> об'єкт і предмет вивчення курсу; <i>дає визначення</i> науковим поняттям «економіка», «економічні функції», «економічна система». Діяльнісний компонент: <i>показує</i> на карті економіко-географічні регіони світу; <i>визначає</i> конкретні дії людей, що пов'язані з виконанням їхніх функцій в економіці; <i>характеризує</i> джерела знань, особливості їх використання; Ціннісний компонент: <i>оцінює</i> роль економіки у формуванні економічних систем світу; <i>прогнозує</i> діяльність, якою будуть займатися учнів у майбутньому та пов'язує її з поточними економічними функціями.	Економіка як самостійна гілка географічної науки. Сутність, об'єкт і предмет вивчення економічних систем світу. Понятійно-термінологічний апарат. Джерела знань. Економіко-географічні регіони світу. Системний підхід до господарств країн. Економічні функції учасників господарського (економічного) життя. Роль інформації в економіці країни.	Екологічна безпека та сталий розвиток Розмірковує про відповідальність людської господарської в тому числі економічної діяльності за стан ресурсного потенціалу Здоров'я і безпека Моделює життєві ситуації, вибирає допустимі форми економічної поведінки між людьми в суспільстві для безпеки життя і здоров'я. Громадянська відповідальність На конкретних прикладах формує відповідально професійний стиль життя. Підприємливість та фінансова грамотність На конкретних прикладах формує підприємницький стиль життя.

Практикум:

- проведіть дискусію з теми: «Хто володіє інформацією – володіє світом»;
- творча робота «Створення картографічної моделі світового ринку паливних ресурсів»

Знаннєвий компонент: перелічує країни з різними економічними системами; називає природні і економічні особливості регіону; дає визначення науковому поняттю «політична карта» Діяльнісний компонент: характеризує історичний розвиток давніх економічних систем в різних країнах; наносить на карту склад регіонів; класифікує країни за різним рівнем економічного розвитку ідентифікує і показує на карті країни з різним рівнем економічного розвитку; порівнює економіко-географічне положення країн; Ціннісний компонент: дає оцінку географічному положенню країн; характеризує та оцінює етапи формування політичної карти світу, особливості сучасних змін на політичній карті світу.	Розділ I РІЗНОМАНІТНІ ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ СВІТУ: ВІД ДАВНИХ ДО СУЧАСНИХ (8 год) Тема 1. Давні економічні системи (4 год) Первинні економічні формації: Стародавня Греція – існування великого економічного протиріччя між містами-державами Спартою та Афінами. Економіка Римської імперії. Економіка середньовіччя. Вплив Великих географічних відкриттів на економічні системи світу. Тема 2. Етапи формування політичної карти світу. (2 год) Зміни на політичній карті світу на сучасному етапі, їх наслідки. Класифікація країн на політичній карті за рівнем економічного розвитку. Тема 3. Сучасні економічні системи світу. (2 год) Капіталістична економічна система. Соціалістична економічна система. Ринковий соціалізм.	Екологічна безпека та сталий розвиток Розмірковує про відповідальність людської господарської в тому числі економічної діяльності за стан ресурсного потенціалу Здоров'я і безпека Моделює життєві ситуації, вибирає допустимі форми економічної поведінки між людьми в суспільстві для безпеки життя і здоров'я. Громадянська відповідальність На конкретних прикладах формує відповідально професійний стиль життя. Підприємливість та фінансова грамотність На конкретних прикладах формує підприємницький стиль життя.
---	--	--

Практична робота №1

Порівняльна оцінка найбільших країн світу за рівнем забезпеченості природними ресурсами (за вибором) та аналіз їх впливу на економічний розвиток країни.

Практикум

- ділова гра «Країни з різним рівнем економічного розвитку».

Знаннєвий компонент: пояснює поняття «капіталістична економіка», «командна економіка», «планова економіка», «авторитарна економіка»; називає етапи формування економічної інтеграції; міжнародні економічні організації Діяльнісний компонент: ідентифікує та показує на карті країни з різними економічними системами; порівнює країни з різними економічними системами; застосовує знання про сучасні економічні системи світу при аналізі конкретної ситуації в світі; Ціннісний компонент: обґрунтовує закономірності розміщення економічних систем світу; - дає економічну оцінку країнам	Розділ П ГЕОГРАФІЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ СВІТУ (6 год) Тема 4. Основні економічні системи світу (4 год) Сполучені штати Америки Китай Росія Інші економічні системи Тема 5. Економічна інтеграція, її причини і наслідки. (2 год) Міжнародні економічні організації: загальносвітові, регіональні, спеціальні.	Екологічна безпека та сталий розвиток Розмірковує про відповідальність людської господарської в тому числі економічної діяльності за стан ресурсного потенціалу Здоров'я і безпека Моделює життєві ситуації, вибирає допустимі форми економічної поведінки між людьми в суспільстві для безпеки життя і здоров'я. Громадянська відповідальність На конкретних прикладах формує відповідально професійний стиль життя. Підприємливість та фінансова грамотність На конкретних прикладах формує підприємницький стиль життя.
--	---	---

Практична робота №2

Порівняльна оцінка найбільших країн світу за рівнем економічного розвитку (за вибором).

Освітня траєкторія, що формується в учнів старшого шкільного віку полягає в тому, що з формуванням в них системи знань про територіальну організацію соціальних структур у конкретних суспільно-історичних та господарсько-економічних та природних умовах в них мають сформуватися ключові, а також предметні компетентності на основі вироблення ціннісних орієнтацій по відношенню по природи, суспільства, населення, довкілля, розвитку економічного стилю мислення і відповідного ставлення до оточуючого середовища.

Досліджуючи проблему економізації географічної освіти в курсі «Географія економічних систем світу», ми планували розкрити специфічні методи навчання, які за своїм інформаційним змістом і характером діяльності пов'язані зі спеціальними економіко-географічними методами. Їх використовують для отримання різноманітної аналітичної інформації, необхідної для теоретичних і практичних висновків. Це методи ранжування. Наприклад, рівень розвитку певної економічної системи в регіональному розрізі та порівняно із загальним світовим ринком; метод статистичного та картографічного моделювання (розрахунки, прогнози. Перелічені спеціальні методи економічної географії в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти пов'язуються із застосуванням таких прийомів логічного мислення, як аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, висновки тощо, а також виконання творчих завдань, економіко-краєзнавчого характеру.

Використана та рекомендована література

1. Бицюра Ю.В. Економіка України в цифрах: Методичний посібник. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. — 128 с.
2. Бицюра Ю.В. Збірник завдань для державної підсумкової атестації з економіки. 11 клас / Ю.В. Бицюра, Г.О. Горленко, С.Л. Капіруліна. — К.: Центр навчально-методичної літератури, 2014. — 95 с.
3. Булатов А. С. Экономика. — М.: «БЕК», 2015. -126 с.
4. Ватаманюк О. Мікроекономіка. Навчальний посібник. — Львів: вид во Львівського ун-ту, 2005. — 160 с.
5. Гальчинський А., Ещенко П. Економічна теорія. — Вища школа, 2007. — 503 с.
6. Горленко Г.О. Економіка (профільний рівень). Тренувальні вправи + Практичні роботи: навч. посіб. для учнів 10-х кл. екон. профілю навчання / Г.О. Горленко. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. — 76 с.
7. Горленко Г.О. Економіка (профільний рівень). Тренувальні вправи + Практичні роботи: навч. посіб. для учнів 11-х кл. екон. профілю навчання.

-
- чання / Г.О. Горленко. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. — 115 с.
8. Горленко Г.О. Завдання для поточного та тематичного оцінювання з економіки (профільний рівень, 10-11 класи) / Г.О. Горленко. — Кам'янець Подільський: Аксіома, 2014. — 239 с.
 9. Горленко Г.О. Збірник задач з економіки: Навчальний посібник для учнів 10-11 класів / Упорядник Горленко Г.О. — Вид. 4-те доп. і перероб. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2009. — 168 с.
 10. Горленко Г.О. Методичний посібник для вчителя до посібника «Економіка (профільний рівень). Тренувальні вправи + Лабораторні роботи» / Г.О. Горленко. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. — 79 с.
 11. Горленко Г.О. Практикум з економіки. 10-11 клас. Видання 4-те, перероб. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2009. — 80 с.
 12. Готовський А. В. Економічна система: сучасний етап і перспективи формування // Квартальний бюлетень клубу економістів. 0 2012. — №2.
 13. Дробзіна Л. А. Фінанси — грошовий обіг — кредит. — К.: «Фінанси», 2013. — 18 с.
 14. Єщенко П.С. Економіка для всіх. — К.: Вища шк., 2009. — 478 с.
 15. Збірник різнорівневих завдань для державної підсумкової атестації з економіки / Тимченко І.Є., Крупська Л.П., Латер Ю.С., Чорна Т.І., Ящишина І.В. За ред. Тимченко І.Є. — Вид. 2, перероб. і доп. — Кам'янець Подільський: «Абетка-НОВА», 2003. — 136 с.
 16. Книга для вчителя економіки: Довідково-методичне видання / Упоряд. Н.В.Бескова, В.М.Проценко. — Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2005. — 256 с.
 17. Крупська Л.П. Економіка. 10 клас. Профільний рівень: Підручник для ЗНЗ / Л.П. Крупська, І.Є. Тимченко, Т.І. Чорна. — Х.: Ранок, 2010. — 256 с.
 18. Крупська Л.П. Економіка. 11 клас. Профільний рівень: Підручник для ЗНЗ / Л.П. Крупська, І.Є. Тимченко, Т.І. Чорна. — Х.: Ранок, 2011. — 288 с.
 19. Ладів Е. Про нові орієнтири економічної політики// Питання економіки. — 2013. — №5
 20. Латер Ю.С., Ящишина І.В. Методичний посібник до «Робочого зошита із загальної економіки». — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004.

-
21. Панчишин С. Економіка. 10-11 клас: Тестові завдання. — К.: Либідь, 2003. — 184 с.
 22. Прикладна економіка. Посібник для загальноосвітніх навчальних закладів (10 -11 класів). Підготовлено на основі американського видання «Applied Economics» / за ред. І.Ф. Радіонової. — К.: АртЕк, 2001. — 224 с.
 23. Римкевич В.В. Власність в економічній системі суспільства. — К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2013.
 24. Радіонова І.Ф. Економіка (профільний рівень). 10 клас / І.Ф.Радіонова, В.В.Радченко. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. — 208 с.
 25. Радіонова І.Ф. Економіка (профільний рівень). 11 клас / І.Ф. Радіонова, В.В. Радченко. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. — 256 с.
 26. Радіонова І.Ф. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень). 11 клас. Кам'янець-Подільський: Аксіома: 2011. — 176 с.
 27. Радіонова І.Ф., Кравченко І.С., Радченко В.В. Загальна економіка: Підручник для 10 (11) класів середніх загальноосвітніх навчальних закладів. За ред. І. Ф. Радіонової. — 6-те вид., доповнене, перероблене, виправлене. — Кам'янець-Подільський: «Аксіома» 2008. — 395 с.
 28. Словник сучасної економічної теорії Максилланна: Пер. з англ. / під заг. ред. Д. У. Пірсона. — К.: ІНФРА-К, 2015. — 305 с.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДЛЯ КУРСУ ЗА ВИБОРОМ «ВСЕСВІТНЯ ПРИРОДНА СПАДЩИНА ЮНЕСКО» ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Сучасна тенденція розвитку суспільства полягає в пошуку шляхів соціалізації, гуманізації, зверненні до загальнолюдських цінностей та екологічним пріоритетам. Всі ці віяння поступово знаходять своє відображення у вітчизняному шкільному географічному освіту, яке окрім своїх основоположних цілей і завдань має ще і найпотужніший виховний потенціал, сприяє формуванню почуття патріотизму та екологічної культури.

Одним з найважливіших компонентів формування комплексних географічних (країнознавчих) знань є, на наш погляд, унікальні природні об'єкти, що входять до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Найбільш масштабним і глобальним чином ідея збереження унікальних природних і культурних об'єктів відбилася в прийнятті в 1972 р. Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини», яка вже протягом 40 років успішно реалізується міжнародною спільнотою в більшості країн світу, в тому числі і в Україні.

На превеликий жаль, ця надзвичайно актуальна тема необґрунтовано упущена в навчальній програмі з «Географії» в гімназії та ліцеї, а також обійдена авторами практично всіх сучасних шкільних підручників, як у нашій країні, так і за кордоном.

А адже саме ці об'єкти можуть стати однією зі складових «візитних карток» багатьох країн і регіонів світу, «каталізатором» отримання цікавої додаткової інформації про них. Саме акцент на вивченні таких об'єктів дозволить посилити пізнавальний інтерес учнів, виступить в ролі додаткового мотиву активізації пізнавальної діяльності учнів. Більше того, через вивчення об'єктів Всесвітньої спадщини бачиться один з шляхів пізнання багатьох країн, яким мало приділено уваги (або взагалі не вивчаються) в основний навчальній програмі.

Слід додати, що наявна на сьогоднішній день науково-популярна література далеко не завжди достатньо повно і адекватно відображає ситуацію зі Всесвітньою спадщиною, і взагалі, величезний, на наш погляд, інформаційний, навчальний і виховний потенціал цієї актуальної і цікавої теми далеко не вичерпаний. Важливим є і той факт, що всі довідкові посібники з Всесвітньої спадщини об'єктивно застарівають у зв'язку з тим, що Список ЮНЕСКО щорічно поповнюється в середньому на 15-30 об'єктів.

У зв'язку з вище викладеним, авторами була поставлена мета не просто представити необхідну інформацію про кількість об'єктів Всесвітньої спадщини, але й:

- розкрити цілі і завдання діяльності міжнародної організації ЮНЕСКО, а також її організаційну структуру та основні напрямки роботи;
- показати суть Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини», тобто приділити належну увагу принципам формування Списку Всесвітньої спадщини, критеріям відбору об'єктів, їх генетичній різноманітності і географічному розподілу;
- надати новий імпульс екологічному і естетичному вихованню учнів;
- зробити особливий акцент на дидактичному, навчальному моменті — не просто сформувати в учнів уявлення про той чи інший

унікальний природний пам'ятник, а й допомогти усвідомити місце цього об'єкта в палітрі всіляких ландшафтів даного регіону Землі і сконцентрувати увагу на тих природних силах, завдяки дії яких утворився цей об'єкт;

- схарактеризувати найбільш відомі унікальні об'єкти;
- навчити знаходити необхідну інформацію про менш відомі об'єкти та країни, в яких вони знаходяться.

Актуальність останнього завдання стає цілком очевидним, якщо проаналізувати основний зміст науково-популярних програм про дику природу та літературу, що присвячена охоронним територіям. Тут абсолютно чітко вимальовується коло найбільш «ходових» сюжетів за рахунок яких інші залишаються в безвісті. Крім того, багато унікальних об'єктів залишаються «в тіні» унаслідок значної віддаленості від основних туристичних маршрутів.

Програма навчального курсу «Всесвітня природна спадщина ЮНЕСКО» призначена для учнів 10 профільних класів.

Програма розрахована на 35 навчальних годин. Структура програми відображає основні об'єкти і завдання вивчення, включаючи в себе «Вступ» і сім розділів: «Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)», «Світова природна спадщина», «Природні об'єкти Всесвітньої спадщини в Африці», «Природні об'єкти Всесвітньої спадщини в Австралії і Океанії», «Природні об'єкти Всесвітньої спадщини в Південній Америці», «Природні об'єкти Всесвітньої спадщини в Північній Америці», «Природні об'єкти Всесвітньої спадщини в Євразії».

Розподіл навчальних годин за темами подано орієнтовно. Кожен вчитель може коригувати в межах одного розділу послідовність і тривалість вивчення тем. Крім того, перелік пропонованих природних об'єктів також може бути вчителем викладений з доцільною часткою коректування з урахуванням наявної інформації про них.

Програмою передбачено виконання 9 практичних робіт. При викладанні даного курсу за вибором рекомендується використовувати різноманітний картографічний і наочний матеріал, інформаційно-комунікативні технології, інтерактивні форми і методи навчання: проведення навчальних відео екскурсій, уроків-конференцій, круглих столів, підготовку та захист проектів, презентацій та рефератів.

Елементи даної програми також можуть служити орієнтиром для організації до профільної підготовки учнів, позакласної, в тому числі гурткової, роботи.

«Всесвітня природна спадщина ЮНЕСКО»

10-й клас

35 годин на тиждень (1 година резервна)

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	Зміст навчального матеріалу	Наскрізнi змістові лінії
Знаннєвий компонент: називає предмет, цілі, завдання та методи вивчення; пояснює взаємозв'язок з іншими науковими дисциплінами; дає визначення науковому поняттю «Всесвітня спадщина ЮНЕСКО»; Діяльнісний компонент: визначає конкретні природоохоронні дії людей; прогнозує власну професійну діяльність, якою буде займатися в майбутньому і як вона буде пов'язана з завданнями курсу; з'ясовує яким чином відбувається ранжування природних територій та об'єктів; Ціннісний компонент: характеризує джерела та методи отримання інформації; оцінює зміст поняття «сім чудес світу».	ВСТУП. (3 год). Предмет, цілі, завдання та методи вивчення курсу. Необхідність збереження унікальних природних об'єктів планети. Поняття «Всесвітня природна спадщина», «ЮНЕСКО». Місце навчального курсу в системі природничих наук і дисциплін. Взаємозв'язок з науками: «Екологія», «Географія», «Країнознавство». Глобальні екологічні проблеми. Природоохоронна діяльність. Всесвітній союз охорони природи, Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць. Законодавча база. Джерела і методи отримання екологічної та країнознавчої інформації. Ранжування природних територій та об'єктів за статусом охорони. «Сім чудес Світу» — прообраз об'єктів Всесвітньої спадщини людства.	Екологічна безпека та сталий (збалансований) розвиток Розмірковує про відповідальність людської господарської в тому числі економічної діяльності за унікальний стан природних об'єктів планети та природоохоронну діяльність. Здоров'я і безпека Моделює життєві ситуації щодо взаємозв'язку між різноманітними науками та їх вплив на безпеку людства. Громадянська відповідальність На конкретних прикладах формує відповідальний стиль життя щодо збереження унікальності природних територій. Підприємливість та фінансова грамотність На конкретних прикладах формує підприємницький стиль життя щодо природоохоронної діяльності.

Знаннєвий компонент: - пояснює цілі та функції ЮНЕСКО. - характеризує організаційну структуру організації та Конвенцію ЮНЕСКО; Діяльнісний компонент: - прогнозує динаміку розвитку організації в майбутньому. - з'ясовує основні напрямки діяльності організації; - формулює список об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО; — пояснює класифікацію об'єктів за генезисом; — визначає природні критерії відбору об'єктів до Списку; — прогнозує динаміку Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО; — показує на карті країни-лідери за кількістю об'єктів. Ціннісний компонент: роз'яснює процедуру з надання статусу «об'єкт всесвітньої природної спадщини ЮНЕСКО розкриває географічний розподіл об'єктів; оцінює роботу організації.	РОЗДІЛ I. (4 год.) Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Цілі і виконавчі функції ЮНЕСКО. Історія створення ЮНЕСКО. Динаміка розвитку. Штабквартира. Організаційна структура ЮНЕСКО. Міжнародні (робочі) мови. Основні напрямки діяльності ЮНЕСКО. Міжнародні премії, дні, роки та десятиріччя. РОЗДІЛ II. Світова природна спадщина ЮНЕСКО. (3 год.) Конвенція ЮНЕСКО «Про охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини» (набула чинності в 1975 р.). Список об'єктів Всесвітньої спадщини. Відмінність об'єктів за генезисом: природні, культурні та природно-культурні. Комітет Всесвітньої спадщини. Природні критерії відбору об'єктів. Процедура набуття статусу «Об'єкт Всесвітньої природної спадщини». Динаміка Списку Всесвітньої спадщини. Географічний розподіл об'єктів Всесвітньої природної та природно-культурної спадщини по материках і частинах світу. Країни-лідери за кількістю занесених до Списку об'єктів.	Підприємливість та фінансова грамотність Співвідносить власні інтереси й потреби з наявними ресурсами та інтересами й потребами інших людей та суспільства через організаційну структуру ЮНЕСКО. Екологічна безпека та сталий розвиток Застосовує технології моніторингу ресурсів і благ для забезпечення стійкого розвитку Всесвітньої культурної і природної спадщини Громадянська відповідальність Усвідомлює важливість Екологічного стилю життя в умовах сталого розвитку суспільства.
--	--	---

Практична робота №1. «Презентація проектів, присвячених Міжнародним Дням і Рокам, що проходять під егідою ЮНЕСКО». Практична робота №2. «Побудова та аналіз секторної діаграми географічного розподілу об'єктів Всесвітньої природної спадщини по материках і частинах світу».		
Знаннєвий компонент: характеризує природні об'єкти Африки, що внесені до Списку; Діяльнісний компонент: називає та наносить на карту природні об'єкти Африки. Ціннісний компонент: оцінює кількість та розподіл природних об'єктів, що є на африканському материк	РОЗДІЛ III. Природні об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Африці. (4 год.) Загальна характеристика природних об'єктів Африки, внесених до Списку Всесвітньої спадщини: кількість, географічний розподіл, специфіка, своєрідність і унікальність. Підготовка проектів.	Здоров'я і безпека Володіє методами оцінки про взаємозв'язок сертифікації товарів з Африки в інші країни зі Списку Всесвітньої спадщини. Екологічна безпека та сталий розвиток Застосовує отриману інформацію в рамках сталого розвитку. Підприємливість та фінансова грамотність Формує вміння приймати раціональні рішення особистої поведінки.

Практична робота №3. «Нанесення на контурну карту природних об'єктів Африки, що входять до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО». «Водоспад Вікторія» (Замбія/ Зімбабве), Національні парки на озері Туркана (Кенія), озеро Ішкель (Туніс), «Тассилин-Аджжер (Алжир), «Нагір'я Бандіагара – земля Дагон» (Малі), «Атол Альдабра» (Сейшельські острови). Національні парки: «Серенгеті» (Танзанія), «Ніоколо-Коба» (Сенегал), «Дубль-М) (Нігер), «Салонга» (ДР Конго), Комое (Кот-д'Івуар), територія, що охороняється Нгоронгоро і резерват «Селус» (Танзанія). «Непрохідний ліс Бвінді» (Уганда), резерват «Маунт-Кенія» (Кенія), національні парки «Кіліманджаро» (Танзанія), «Рувензори-Маунтіс» (Уганда), «Семієн» (Ефіопія), «Вірунга» (ДР Конго), «Дракенсберг» (ПАР).		
---	--	--

Знаннєвий компонент: характеризує природні об'єкти Австралії та Океанії, що внесені до Списку; Діяльнісний компонент: називає та наносить на карту природні об'єкти Австралії та Океанії. Ціннісний компонент: з'ясовує кількість та розподіл природних об'єктів, що є на австралійському материкау та Океанії.	РОЗДІЛ IV. Природні об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Австралії і Океанії. (3 год.) Загальна характеристика природних об'єктів Австралії та Океанії, внесених до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: кількість, географічний розподіл, специфіка, своєрідність і унікальність. Підготовка проектів. Здоров'я і безпека Розуміє важливість маркування товарів для безпеки і здоров'я людини. Підприємливість та фінансова грамотність Формує вміння приймати раціональні рішення особистої поведінки. Громадянська відповідальність На основі порівняльної характеристики відпрацьовує громадянську поведінку щодо природоохоронних об'єктів нашої країни Екологічна безпека та сталий розвиток Застосовує отриману інформацію в рамках сталого розвитку.	
---	--	--

Практична робота №4. «Нанесення на контурну карту природних об'єктів Австралії та Океанії, що входять до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО». «Великий бар'єрний риф», національний парк «Какаду», «Шарк-Бей», острова Фрейзер і Лорд-Хау, «Західна Тасманія», «Ріверслі і Наракот», «Блу-Маунтіс», «Улуру-Катаюта». Національні парки «Лоренц» (Індонезія), «Тонгаріро» (Нова Зеландія), «Гавайські вулкани» (США), острова Південний (Нова Зеландія), Реннел (Соломонові острови)		
---	--	--

Знаннєвий компонент: характеризує природні об'єкти Південної Америки, що внесені до Списку; Діяльнісний компонент: називає та наносить на карту природні об'єкти Південної Америки. Ціннісний компонент: - з'ясовує кількість та розподіл природних об'єктів, що є на південноамериканському материку.	РОЗДІЛ V. Природні об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Південній Америці. (4 год.) Загальна характеристика природних об'єктів Південної Америки, внесених до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: кількість, географічний розподіл, специфіка, своєрідність і унікальність. Підготовка проектів. Здоров'я і безпека Аналізує залежність впливу природних об'єктів Південної Америки, що внесені до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО на географічний розподіл, в тому числі й якісних продуктів харчування на здоров'я людини. Підприємливість та фінансова грамотність Формує вміння приймати раціональні рішення особистої поведінки.	
--	--	--

Практична робота №5. «Нанесення на контурну карту природних об'єктів Південної Америки, що входять до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО». Національні парки «Ігуасу» (Бразилія/ Аргентина), «Канайма» (Венесуела), «Ману» (Перу), «Лос-Катіос» (Колумбія), «Центральна Амазонія» (Бразилія), «Талампайя» (Аргентина), під охороною територія «Пантанал» (Бразилія). Анди: національні парки «Сангай» (Еквадор), «Уаскаран» (Перу), Лос-Гласьярес (Аргентина). «Галапагоські острови» (Еквадор), «Берег відкриття» (Бразилія). Історичний резерват «Мачу-Пікчу» (Перу). Практична робота №6. «Створення презентації туристичного маршруту з описом основних визначних пам'яток об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО по одній- двом країнам південних материків» (за вибором).		
--	--	--

Знаннєвий компонент: характеризує природні об'єкти Північної Америки, що внесені до Списку; Діяльнісний компонент: називає та наносить на карту природні об'єкти Північної Америки. Ціннісний компонент: з'ясовує кількість та розподіл природних об'єктів, що є на північноамериканському материку.	РОЗДІЛ VI. Природні об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Північній Америці. (4 год.) Загальна характеристика природних об'єктів Північної Америки, внесених до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: кількість, географічний розподіл, специфіка, своєрідність і унікальність. Підготовка проектів. Здоров'я і безпека Аналізує природні об'єкти Північної Америки, що внесені до Списку, щодо їх безпековості Підприємливість та фінансова грамотність Формує вміння приймати раціональні рішення особистої поведінки в природоохоронних об'єктах, як турист Екологічна безпека та сталий розвиток Презентує добірку матеріалів щодо унікальності та своєрідності природних об'єктів та їх зв'язок із культурними об'єктами	
--	---	--

Практична робота №7. «Нанесення на контурну карту природних об'єктів Північної Америки, що входять до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО». Національні парки «Гранд-Каньйон», «Йеллоустон», «Мамонтова печера», «Олімпік», «Редвуд», «Грейт-Смокі-Маунтінс» (США). Національні парки «Йосеміт» (США), «Вуд-Баффало» (Канада), «Наханні» (Канада), «Еверглейдс» (США), «Скелясті гори» (Канада), «Глейшер-Бей» (Канада/США). Резерват китів «Ель-Віскаїно» і біосферний резерват «Сіан-Каан» (Мексика), «Острів Кокос» (Коста-Ріка), «Бар'єрний риф Белізу» (Беліз), національні парки «Олександра Гумбольдта» (Куба) і «Тікаль» (Гватемала).		
--	--	--

Знаннєвий компонент: характеризує природні об'єкти Євразії, що внесені до Списку; Діяльнісний компонент: називає та наносить на карту природні об'єкти Євразії. Ціннісний компонент: з'ясовує кількість та розподіл природних об'єктів, що є на євразійському материку.	РОЗДІЛ VII. Природні об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Євразії. (9 год.) Загальна характеристика природних об'єктів Євразії, внесених до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: кількість, географічний розподіл, специфіка, своєрідність і унікальність. Підготовка проектів. Здоров'я і безпека Аналізує залежність розташування природних об'єктів від культурних та їх впливу на здоров'я людини. Підприємливість та фінансова грамотність Формує вміння приймати раціональні рішення особистої поведінки в природних та культурних об'єктах, що внесені в Список Екологічна безпека та сталий розвиток Презентує добірку матеріалів щодо вибору екологічно чистих регіонів Євразії. Громадянська відповідальність Презентує об'єкти, що можуть претендувати на Список своєї області, регіону, району тощо.	
Практична робота №8. «Нанесення на контурну карту природних об'єктів Євразії, що входять до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО».		

Знаннєвий компонент: називає природні об'єкти, що розташовані на території Азії; Діяльнісний компонент: показує на карті природні об'єкти, що розташовані на території Азії; <i>наносить на карту природні об'єкти, що розташовані на території Азії.</i> Ціннісний компонент: оцінює значення зазначених об'єктів для регіону в якому вони розташовані	АЗІЯ. Національний парк «Гйореме» і печерні споруди Каппадокії (Туреччина), гора Хуаншань (Китай), пейзажні райони Хуанлун і Улін'юань (Китай), гора Тайшань (Китай), гора Емейшань і статуя Великого Будди в Лешань (Китай). Озеро Байкал (Росія), Центральний Сіхоте-Алінь (Росія), «Алтай — золоті гори» (Росія), Вулкани Камчатки (Росія), «Західний Кавказ» (Росія). Гори Сираков (Японія), «Якусіма» (Японія), бухта Халонг (В'єтнам), «Уджунг-Кулон-Кракатау» (Індонезія), національні парки «Сагарматха» (Непал), «Роял- Чітаван» (Непал), «Кінабалу» (Малайзія). Острів Комодо (Індонезія), підземна річка Пуерто-Прінсе-са (Філіппіни), національний парк «Гунунг-Мулу» (Малайзія), національні парки Індії: «Кеоладео», «Казіранга», «Сандарбан», «Нанда- Деві». Здоров'я і безпека Аналізує залежність географічного розташування на здоров'я людини, що проживають в тих регіонах. Підприємливість та фінансова грамотність Формує вміння приймати раціональні рішення особистої поведінки як людини, що проживає в цих районах. Екологічна безпека та сталий розвиток Презентує добірку матеріалів щодо вибору екологічно чистих регіонів.	
--	--	--

Знаннєвий компонент: називає природні об'єкти, що розташовані на території Європи; Діяльнісний компонент: показує на карті природні об'єкти, що розташовані на території Європи; наносить на карту природні об'єкти, що розташовані на території Європи. Ціннісний компонент: оцінює значення зазначених об'єктів для регіону в якому вони розташовані	ЄВРОПА «Лапландія» і «Високий берег» (Швеція), «Мостова гіганта», «Узбережжя Дорсетшире і Східного Девоншіру» (Великобританія), «Незаймані ліси Комі» (Росія), «Біловезька пуща» (Білорусь/Польща). «Мессель» (Німеччина), гора Афон (Греція), Національні парки: «Доньяна» (Іспанія), «Пірін» (Болгарія), Дурмитор (Сербія/Чорногорія), Плітвіцькі озера (Хорватія). «Незаймані букові ліси Карпат і стародавні букові ліси Німеччини» (Україна/Словаччина/Німеччина), «Дельта Дунаю» (Румунія), «Охрид» (Македонія), «Шкоцьянські печери» (Словенія), «Аггтелек-Словацький карст» (Словаччина). Здоров'я і безпека Аналізує залежність впливу географічного середовища на здоров'я людини. Підприємливість та фінансова грамотність Формує вміння приймати раціональні рішення особистої поведінки Екологічна безпека та сталий розвиток Презентує добірку матеріалів щодо вибору екологічно чистих територій.	
Практична робота №9. «Експертна оцінка та презентація унікальних природних об'єктів України для внесення до Списку Всесвітньої природної спадщини ЮНЕСКО»		

Список літератури для використання під час викладання курсу за вибором «Всесвітня природна спадщина ЮНЕСКО»

1. <http://whc.unesco.org/>. Список об'єктів за кожним пунктом.
2. Мурзав Э.М. Словарь народных географических терминов. 1-е изд. — М., Мысль, 1984 — 654 с.
3. Польская Н.М. Великобритания. — М.: Мысль, 1986. — 152 с.
4. Круталевич В. А. Очерки истории государства и права Беларуси. — 2-е изд. — Минск: Право и экономика, 2009. — 520 с.
5. Марков Д.С. Венгрия. — М.: Мысль, 1990. — 128 с.
6. Линтнер Валерио. Италия: история страны. (Биографии великих стран. БВС). 2007, М., СПб., ЭКСМО: Мидгард, — 383 с.
7. Бусыгин А.В. Нидерланды / Оформление художника Н. В. Батаева. — М.: Мысль, 1986. — 128 с.
8. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: в 86 томах. — СПб., 1890—1907.
9. Капланов Рашид М. Португалия после второй мировой войны (1945— 1974). М.: Наука, 1992. — 195 с.
10. Матвеев Г.П. Андорра, Лихтенштейн, Монако, Сан-Марино. — М.: Географиз, 1959. — 88 с.
11. Лудшувейт Е.Ф. Турция: Экономико-географический очерк / Отв. ред. Ушаков; Переплёт художника В. Н. Ходоровского. — М.: Географиз, 1955. — 400 с.
12. Смирнов В.П. Франция: Страна, люди, традиции. — М.: Мысль, 1988. — 288, [32] с.
13. Бурыгин С. М., Непомнящий Н. Н., Шейко Н. И. Замки Франции. Путешествие в глубь истории. — М.: Вече, 2008. — 107 с.
14. Василенко И. А. Административно-государственное управление в странах запада: США, Великобритания, Франция, Германия. — М.: издательская корпорация «Логос», 2001 — 200 с.
15. Крылов Дмитрий, Бетаки Василий, Кассел Елена, Великсон Борис. Франция. — М.: Эксмо, 2008. — 91 с.
16. Мейнандер Х. История Финляндии — Henrik Meinander. Finlands historia. Linjer, strukturer, vändpunkter / Пер. со швед.З. Линден. — М.: Издательство «Весь мир», 2008. — 248 с.
17. Енциклопедія українознавства у 10-ти томах /Головний редактор Володимир Кубійович — Париж — Нью-Йорк: «Молоде життя», 1954-1989.

-
18. Международные организации системы ООН: Справочник / Сост. Титаренко А. А. — М.: Международные отношения, 1990. — 189 с.
19. 70 чудес зодчества Древнего мира: Как они создавались? / Сост. С. Г. Загорская, М. А. Калинина, Д. А. Колосова = The Seventy Wonders of the Ancient World. The Great Monuments and How They Were Built. — М: Издательство Астрель, 2004. — 304 с

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДЛЯ КУРСУ ЗА ВИБОРОМ «ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЧИМ КОЛЕКТИВОМ»

Особливість курсу за вибором «Основи управління виробничим колективом» полягає в особистісно зорієнтованому спрямуванні змісту курсу. Зокрема, важливим акцентом моделювання курсу є психологічні аспекти управлінської діяльності керівника колективу. Значна увага зосереджена на вивченні закономірностей формування та функціонування колективу, ознайомлення із стилями управління, визначення психологічної сумісності працівників у колективі, що дає можливість попередження конфліктів. Також у процесі вивчення даного курсу за вибором учні навчаються формувати соціально-психологічний клімат у виробничому колективі, застосовувати метод соціометрії, попереджати синдром емоційного вигорання, вчити діагностувати прояви стресу та дистресу, визначати рівень стресостійкості особистості, оволодівати знаннями про копінг-ресурс та копінг-стратегію працівника та власної особистості, визначати інтернальний або екстернальний локус контролю.

Користуючись тестовими матеріалами на практичних заняттях, визначати психологічні особливості, психоемоційний стан, тип темпераменту, тип акцентуації, соціотип, принципи сумісності соціотипів, особливості соціально-психологічної адаптації, прояви дезадаптації тощо.

Отже вивчення даного курсу старшокласниками в гімназії та ліцеї дозволяє підготувати їх до керівної діяльності в галузі економіки.

Головним завданнями курсів за вибором економічного спрямування в гімназії та ліцеї є:

- сприяння у самовизначенні учнів у виборі подальшої професійної діяльності;

-
- створення позитивної мотивації навчання на обраному профілі;
 - ознайомлення учнів з основними видами діяльності обраного профілю;
 - активізація пізнавальної діяльності учнів;
 - підвищення інформаційної та комунікативної компетентності учнів гімназій та ліцеїв.

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Навчальний план курсу за вибором «Основи управління виробничим колективом» для учнів гімназій та ліцеїв економічного спрямування розроблена на основі положень Державного стандарту базової і повної середньої освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 14.01.2004 № 24) зареєстровано Міністерством освіти та науки України.

У вирішенні завдань, які стоять нині перед сучасною освітою в складний період її реформування на тлі стрімких трансформаційних суспільно-економічних процесів особливо важливу роль відіграє профілізація старшої школи. Цей процес дає можливість створення найбільш сприятливих умов для врахування всіх інтересів, потреб, індивідуальних інтелектуальних та психологічних особливостей, розвитку певних здібностей, формування поглиблених системних знань, умінь, навичок та підвищення в учнів мотивації щодо певного виду професійної діяльності.

Принципи особистісно орієнтованого навчання найбільш ефективно та повно реалізуються в профільній школі, даючи значне розширення потенційних можливостей особистості учня в процесі реалізації особистісних освітніх потреб.

Професійні та життєві можливості особистості учня, його здатності до самореалізації збільшує та розширює економічна освіта шляхом формування правової та економічної культури, систематизації загальних та формування спеціальних економічних, психологічних знань, а також моделювання та створення сприятливих умов для становлення та формування в учнів мотивації, орієнтації на конкретний вид професійної діяльності у майбутньому.

Як особлива форма ділової активності, управління виробничим колективом сприяє формуванню в учнівської молоді сучасної ринкової психології, лідерського потенціалу, наукового підходу до управлінської діяльності в економічній сфері, ефективного креативного та успішного колективу. Тому основне завдання курсу за вибором «Основи

управління виробничим колективом» полягає в тому, щоб озброїти учителів теоретичними основами актуального навчального процесу, забезпечити науково-методичним обґрунтуванням змісту і структури курсу, ознайомити з інноваційними педагогічними технологіями, які впроваджуються в процесі вивчення курсу.

Зміст курсу за вибором включає методичні аспекти планування та організаційні форми проведення уроку з основ управління виробничим колективом, впровадження сучасних методів викладання курсів за вибором економічного спрямування.

В змісті курсу розкриваються загальні основи удосконалення управління виробничим колективом, обґрунтовуються основні поняття психології управління, управлінської діяльності, розкривається структура особистості працівника, стилі керівництва, суть поняття колективу як об'єкту управління, формування позитивного психологічного мікроклімату, визначення умов психологічної сумісності та формування лідерства. Також вивчаються проблеми управління конфліктом, попередження стресу та управління емоційним станом, формування копінг-ресурсу, визначення локус-контролю членів колективу.

Загальноосвітня цінність даного курсу за вибором полягає у формуванні в учня світоглядного розуміння процесів, що відбуваються в соціумі в цілому та трудових колективах, відповідних закономірностей та взаємозв'язку різних економічних, соціальних явищ у колективі у формуванні системних знань про управління колективу і умінь їх застосовувати та бажання самостверджуватись в цій галузі.

Даний курс за вибором сприяє також набуттю навичок адаптації особистості учня в соціумі, в колективі, групі, в навколишньому середовищі, забезпеченню адекватної поведінки в соціумі.

Метою курсу за вибором «Основи управління виробничим колективом» є формування теоретичної, практичної і психологічної готовності учнів до керівної діяльності на підприємствах різного типу. Дана мета реалізується через розв'язання послідовних основних завдань:

- формування в учнів системного уявлення про значення управлінської діяльності на виробництві, і в економіці, в різних типах трудових колективів;
- розвиток в учнів економічного, критичного мислення та умінь логічно формувати та викладати власні думки, оцінки, які співвідносяться з досліджуваними сучасними економічними, управлінськими процесами;

-
- усвідомлення учнями необхідності і доцільності наукового підходу до реалізації управлінської діяльності в галузі економіки та інших сферах;
 - формування економічної культури, психологічної грамотності;
 - виховання дбайливого господаря, освіченої людини майбутнього керівника підприємства, здатного до застосування сучасних нових методів управління;
 - формування системного, критичного мислення;
 - розвиток емоційного інтелекту;
 - формування в учнів умінь застосовувати на практиці здобуті знання, формування вміння самостійно користуватись науковою, економічною, соціологічною, психологічною літературою, знаходити необхідну інформацію, систематизувати та аналізувати її, критично оцінювати;
 - формування здатності до спільного планування і проведення певних форм роботи, як в процесі навчання, так в самостійній професійній діяльності;
 - підвищення мотивації учнів до розвитку індивідуальних здібностей, схильностей, інтересів та їх самореалізації, підготовка до професійної управлінської діяльності в подальшому самостійному житті.

У курсі за вибором «Основи управління виробничим колективом» поєднується економічна, соціологічна, психологічна інформація.

В процесі навчання виконуються практичні роботи в межах вивчення курсів за вибором. Перелік тем є орієнтовним. Учителю надається право самостійно обирати необхідні з його точки зору теми, з урахуванням інтересів учнів.

Деякі окремі питання курсу учитель може запропонувати учням опрацювати самостійно. Самостійну пізнавальну діяльність учнів учитель повинен активізувати і стимулювати, заохочуючи до використання матеріалів із науково-популярної літератури, із засобів масової інформації, довідкової літератури, що надасть їм змогу активізувати, систематизувати інформацію з необхідної теми. Це сприяє формуванню інформаційної, навчально-пізнавальної, комунікативної компетенцій.

Практичні роботи можна включати в зміст заняття під час вивчення тем, а також в окремо відведений час (доцільність вибору варіанту визначає учитель). Практичні роботи є як навчально-тренувальними, так і підсумковими. Практичні роботи перевіряються і оцінюються учителем згідно його вибору у всіх учнів або вибірково. Час проведення

практичних робіт на підприємствах, у колективах визначає учитель погодивши з керівниками підприємств.

Оцінювання навчальних досягнень учнів

Системне оцінювання навчальних досягнень учнів за результатами навчання курсу за вибором учитель здійснює на основі врахування індивідуальних особливостей, що забезпечить диференційований підхід організації процесу навчання.

Основним критерієм в оцінюванні досягнень учнів визначається як обсяг знань, так і інтелектуальні уміння, здатність аналізувати, систематизувати, узагальнювати, самостійно визначати причинно-наслідкові зв'язки, критично мислити, застосовувати набуті знання на практиці, самостійно робити висновки та здобувати нові знання. Під час вивчення курсу за вибором особливе значення має сприяння зростанню мотиваційного потенціалу учнів, створенню умов самопізнання, самооцінки, самоаналізу, формування віри в особистий успіх, відбір навчального матеріалу курсу за вибором, що має для учнів значне психологічне особистісне значення.

Вивчення такого матеріалу сприяє усвідомленому вибору професії. Навчальні досягнення учнів з курсу за вибором необхідно оцінювати з врахуванням наступних показників:

- рівень самостійності відповіді;
- об'єктивність та логічність відповіді;
- науковість та повнота розкриття понять, закономірностей;
- рівень сформованості загальноосвітніх, інтелектуальних умінь.

Рівні оцінки навчальних досягнень учнів:

Початковий рівень навчальних досягнень характеризується фрагментарним володінням учнем навчальним матеріалом. Учень розпізнає окремі економічні, соціально-психологічні явища, намагається їм дати визначення, здійснює завдання за допомогою учителя.

Середній рівень навчальних досягнень характеризується тим, що учень здатен відтворити певну інформацію, як копію. Учень розуміє основний матеріал, визначає поняття, закономірності за допомогою учителя, частково пояснює взаємозв'язки між явищами в колективі, суспільстві. При виконанні практичних робіт правильно використовує джерела знань. Під час спостереження за суспільними явищами в колективі, самостійно може виділяти лише окремі їх особливості.

Достатній рівень навчальних досягнень передбачає, що учень достатньо вільно володіє матеріалом курсу за вибором, може самостійно уточнювати та виправляти помилки, вміє здобути знання

підтверджувати підібраними аргументами, здобути знання може застосовувати на практиці, самостійно здатен здійснювати цілеспрямовані спостереження за соціальними та психологічними явищами в колективі, здатен правильно обирати інформаційні джерела при вирішенні проблемних ситуацій.

Високий рівень навчальних досягнень учнів передбачає правильне, вичерпне, глибоке і повне розкриття змісту понять, взаємозв'язків, закономірностей, наведення прикладів. Учень творчо використовує інформаційні джерела, робить висновки, систематизацію інформації, узагальнення, здійснює спостереження за соціальними та психологічними явищами, аналізує результати, може висвітлювати їх у виступах на семінарах, розробляє власні проекти та захищає їх.

Вивчення курсу за вибором «Основи управління виробничим колективом» передбачає також використання тестів та різних тестових методик: колективне, групове та індивідуальне тестування. Індивідуальне тестування передбачає також самодіагностику: коли учень самостійно при певній допомозі учителя самостійно знайомиться з метою тесту, визначає значення цього тесту для його особистості, самостійно знайомиться з інструкцією до тесту і, також, самостійно проходить самотестування, здійснює якісну та кількісну обробку отриманих результатів тестування і в результаті визначає особисті показники щодо: здатності до управлінської діяльності, відповідних здібностей, лідерських якостей, психоемоційної стабільності, ризику емоційного вигорання, стресостійкості, здатності нейтралізувати конфлікти в колективі, визначати акцентуації характеру, тип темпераменту, соціотип тощо. Таким чином учитель може здійснювати корекцію, а учень самокорекцію з метою корегування необхідних психологічних, організаторських, емоційно-вольових якостей, які забезпечують успішність управління трудовим колективом майбутнього керівника. Користування тестовою методикою забезпечує уміння визначати психологічні особливості, потенціал, та психологічну сумісність в трудовому колективі. (Див. додаток 1).

КУРС ЗА ВИБОРОМ
«ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЧИМ КОЛЕКТИВОМ»
(36 ГОДИН)

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учня/учениці	Зміст навчального матеріалу	Наскрізнi змістові лінії
Знаннєвий компонент: називає предмет і об'єкт психології управління; виробничим колективом, методи досліджень; Діяльнісний компонент: аналізує результати досліджень науковців з проблеми управління; проводить анкетування; бере участь у дискусіях, обговореннях; наводить приклади з теми; Оцінно-ціннісний компонент: узагальнює результати анкетування; виконує творчі завдання; - дає оцінку знання основ управління колективом; - визначає взаємозв'язок різних галузей знань: економіки, соціології, психології, соціоніки	Вступ. 1 година Методи вивчення груп і колективів. Проблема розвитку і динаміки колективу. Психологія управлінської діяльності керівника. Дослідження трудових відносин у колективі. Соціальна та психологічна структура колективу. Теорія лідерства та стилі управління. Комунікація в організації. Конфліктологія. Стрес, вивчення ролі стресу. Сучасні методи дослідження: спостереження, тестування, анкетування, психодіагностика, експеримент, комп'ютерні технології. Видатні вчені, що досліджували соціально-психологічні явища, процеси, закономірності в міжособистісних відносинах колективу, групи, в суспільстві: Ж. Піаже, Адлер, К. Юнг, Е. Кречмер, Келенінський, Аугустина-вичюте, С. Самігін, Л. Столяренко, Л. Карамушка, М. Москальов, А. Файоль, Е. Мейо, М. Фоллет, Г. Саймок, Г. Сельє та ін. Практикум: - практична робота «Значення вивчення основ управління виробничим колективом»; - семінар «Комп'ютерні технології в управлінській діяльності»; - круглий стіл «Моє бачення удосконалення роботи керівника в колективі».	Громадянська відповідальність Самостійно наводить власні приклади моделювання застосування знань з економіки та управління виробничим колективом у повсякденному житті. Підприємливість та фінансова грамотність Усвідомлює роль та значення знань основ управління виробничим колективом в підвищенні ефективності діяльності колективу та вплив на вибір професії, самореалізації, формування особистісної підприємливості. Здоров'я і безпека Критично оцінює роль знань основ управління для профілактики порушень здоров'я, попередження стресу і дистресу, формування копінг ресурсу працівників у трудовому колективі.

Знаннєвий компонент: - пояснює роль психології в управлінській діяльності; - розрізняє види психології; - пояснює зміст поняття «психологія»; — визначає об'єкти дослідження психології праці; Діяльнісний компонент: - характеризує особливості об'єктів психології праці; - порівнює діяльність особистості; - характеризує психологію бізнесу та підприємництва; - визначає вплив особистості на групи, колективи, виробництво. Оцінно-ціннісний компонент: - диференціює особливі умови трудової діяльності; - висловлює судження про перехід від управлінської до підприємницької економіки та діяльності; - порівнює закономірності управлінської діяльності; - оцінює показники професійної підготовки керівника.	Тема 1. Роль впровадження психології в управлінську діяльність. <i>3 години</i> Структура сучасної психологічної науки. Сучасна психологічна наука як складна і розгалужена система наукових дисциплін. Загальна психологія та її предмет дослідження. Психологія управління. Предмет психології праці особливості трудової діяльності людини. Завдання психології праці вивчення закономірностей формування різних форм трудової діяльності. Об'єкти дослідження психології праці. Діяльність індивіда в виробничих умовах. Психологія праці в особливих умовах (геологія, космонавтика, полярні роботи). Перехід від управлінської до підприємницької економіки. Психологія бізнесу та підприємництва «Портрет» типового підприємця. Економічна психологія. Фактори ефективності економічної діяльності колективу. Психологія управління, її об'єкт дослідження. Вивчення закономірностей управлінської діяльності: вплив окремої людини та групи на процес управління і вплив управлінських відносин на психологію окремої людини та групи. Показники професійної підготовки керівника на виробництві.	Громадянська відповідальність Критично оцінює стан впровадження психології в управлінську діяльність. Проявляє активність у дослідженні психологічних проблем в галузі економіки. Підприємливість та фінансова грамотність Аналізує та оцінює особисті можливості зростання ефективності управління виробничим колективом. Усвідомлює актуальність соціологічних, психологічних досліджень для розвитку підприємливості. Здоров'я і безпека Розуміє і оцінює значення впровадження психологічних рекомендацій керівникам і членам трудового колективу для забезпечення психосоматичного здоров'я.
---	---	--

Знаннєвий компонент: розуміє важливість вивчення структури колективу та його управління; характеризує сучасні підходи до вивчення управління колективом; розуміє суть групової сумісності членів колективу та її вплив на ефективність виробничого процесу; дає визначення поняттям: «колектив», психологічний клімат, «лідерство», «соціометрія», «соціндекси». Діяльнісний компонент: розрізняє стиль управління колективом; - визначає переваги і недоліки різних стилів управління; - пояснює, що таке соціометрія та її значення в процесі управління виробничим колективом; - розрізняє види соціально психологічного клімату в колективі (позитивний, негативний, нейтральний); - наводить приклади видів сумісності в колективі (психологічна, фізична, психофізіологічна, соціально-психологічна). Оцінно-ціннісний компонент: - уміє визначати стиль управління виробничим колективом; - усвідомлює критерії стабільності в колективі; - уміє аналізувати результати соціометрії; - аргументує власну позицію щодо значення впровадження методів вивчення колективу; - дає власну оцінку стилів керівництва виробничим колективом (автократичний, демократичний, ліберальний).	Тема 2. Колектив як об'єкт управління. 3 години Визначення поняття «колектив». Соціально- психологічний клімат у виробничому колективі. Стиль керівництва колективом, характеристика стилів: автократичний, демократичний, ліберальний. Критерії стабільності трудового колективу. Проблема розвитку і динаміки групи, колективу. Лідерство в групі. Типи лідерів колективу. Як стати лідером. Методи вивчення колективу, групи: спостереження, узагальнення незалежних характеристик, опитування, співбесіда, експеримент. Соціометричний метод, соціометрія та історія її розвитку. Соціометричні матриці, персональні соціометричності, індекси. Групова сумісність. Психофізіологічна, фізична, соціально-психологічна сумісність. Психологічний клімат в трудовому колективі.	Громадянська відповідальність <i>Розуміє значення досвіду сформування і управління виробничим колективом в різних країнах світу та врахування даного досвіду для розвитку виробничої сфери в Україні та в своєму регіоні.</i> Підприємливість та фінансова грамотність <i>Розуміє важливість значення застосування наукових методів вивчення та управління виробничим колективом.</i> Здоров'я і безпека <i>Усвідомлює роль атмосфери, стилю та врахування психологічної сумісності для забезпечення здоров'я, профілактики стресу</i>
--	---	--

Знаннєвий компонент: - знає, що таке організаційна діяльність керівника; - наводить приклади прояву емоцій; - знає значення поняття діагностики та самодіагностики. Діяльнісний компонент: розуміє основні закономірності організаційної діяльності; розрізняє компоненти структури організаторських здібностей; наводить приклади прояву складових структури здібностей; розрізняє поняття «емпатія», «психологічний такт»; уміє проводити тестування. Оцінно-ціннісний компонент: характеризує роль управлінських здібностей для особистості керівника; пояснює значення вивчення емоцій; уміє формулювати рекомендації для співробітника за результатами тестування.	Тема 3. Психологічні основи управлінської діяльності керівника. 3 години Організаційна діяльність керівника в системі управління. Закономірності організаційної діяльності, їх психологічна сутність, актуальність дослідження в умовах ринкової економіки. Роль психолого-педагогічних знань у підготовці керівників. Досвід підготовки керівних кадрів у США, Франції, Японії, в Україні, Швеції та інших країнах Європейського Союзу. Структура організаційних здібностей керівника: а) організаційне чуття та його складові; б) емпатичний вплив керівника на підлеглих; в) вольові якості особистості керівника. Найважливіші складові організаційного чуття: психологічна вибірковість, практично-психологічний розум, психологічний такт. Особливості емоційно-вольового впливу керівника на членів виробничого колективу. Визначення понять: емпатія, емоції. Роль кольору у формуванні емоційного стану. Функціональна музика. Саморегуляція емоційного стану. Значення вивчення форм проявів емоційних станів керівником в процесі управління. Самодіагностика емоційної готовності до управлінської діяльності. Роль тестування. Практичне заняття. Підготовка плану і проведення співбесіди (із співробітником).	Громадянська відповідальність Критично осмислює роль управлінської діяльності керівника в процесі зростання ефективності виробництва в країні, регіоні. Підприємливість та фінансова грамотність Аналізує і оцінює особисті можливості у підвищенні результативності підприємницької діяльності підприємства. Оцінює переваги врахування закономірностей організаційної діяльності в умовах ринкової економіки. Здоров'я і безпека Визначає фактори, що сприяють збереженню здоров'я (роль кольору у формуванні емоційного стану, значення функціональної музики у виробничих приміщеннях, саморегуляція емоційного стану).
--	--	--

Знаннєвий компонент: - розуміє важливість вивчення емоційних станів працівників; розуміє види емоційних станів. Діяльнісний компонент: уміє визначати взаємодію індивідуальних настроїв; характеризує функції настрою; уміє проводити вправи з релаксації. Оцінно-ціннісний компонент: визначає вплив кожного стану на продуктивність виробничого процесу; наводить приклади видів самоконтролю.	Тема 4. Суть емоційно-вольового впливу керівника на членів колективу. 3 години Визначення емоційних станів членів колективу, емпатія, почуттєвий тон, афекти, настрої, стрес, дистрес, еустрес. Фактори, що формують і впливають на емоційний стан людини: кольорова гама, функціональна музика, міміка, голос тощо. Взаємодія індивідуальних настроїв. «Мажорний настрої» за А. Макаренка. Функції настрою: сигнальна, регулятивна, спонукальна. Керівник як генератор настрою підлеглих. Самоконтроль та самокорекція емоційного стану керівника, працівника. Визначення методів регуляції емоцій: самонавіювання, аутогенне тренування, релаксація, вправи.	Підприємливість та фінансова грамотність Розуміє вплив різних емоційних станів членів колективу на успішність роботи підприємства. Оцінює особистість керівника як генератора в колективі. Здоров'я і безпека Визначає функції настрою: сигнальна, регулятивна, спонукальна. Дає характеристику методів регуляції емоцій працівників: релаксація, аутогенне тренування, вправи, самонавіювання. Громадянська відповідальність Усвідомлює значення профілактичної роботи для збереження трудових ресурсів підприємств.
--	--	---

Знаннєвий компонент: розуміє значення емоційного вигорання; характеризує загальні ознаки синдрому; Діяльнісний компонент: аналізує причини стану вигорання; володіє прийомами швидкого реагування; наводить приклади проявів стану перевтоми; Оцінно-ціннісний компонент: розрізняє специфічні ознаки стану вигорання; визначає його вплив на продуктивність праці; уміє проводити тестування; - визначає поняття «професійне вигорання».	Тема 5. Синдром емоційного вигорання: як зберегти психоемоційну стабільність та здоров'я членів трудового колективу. 3 години Визначення поняття «професійне вигорання». Деформація особистості та її профілактика. Сучасні наукові дослідження синдрому емоційного вигорання. Загальні ознаки синдрому: психофізичні симптоми, соціально психологічні симптоми, поведінкові симптоми. Специфічні ознаки. Прийоми швидкого реагування при стресі. Діагностика схильності співробітників до дистресу. Тести, анкети. Практичне заняття. Тестування, опитування.	Здоров'я і безпека Усвідомлює вплив синдрому емоційного вигорання на стан здоров'я працівників трудового колективу. Аналізує позитивні та негативні наслідки діяльності керівника різних стилів управління. Громадянська відповідальність Критично оцінює значення формування копінг-ресурсів у членів трудового колективу для підвищення продуктивності праці.
---	--	---

Знаннєвий компонент: - аналізує поняття «копінг-ресурси»; - розуміє копінг-стратегію та копінг-ресурси; - розуміє поняття адаптація; - наводить приклади прояву стресостійкості. Діяльнісний компонент: - визначає переваги інтернального локусу контролю; - характеризує складові компоненти копінг-ресурсу. Оцінно-ціннісний компонент: - розуміє важливість формування стресостійкості особистості; - уміє тестувати на визначення стресостійкості; - може розробляти рекомендації для членів трудового колективу.	Тема 6. Формування копінг-ресурсів особистості у членів трудового колективу. <i>3 години</i> Сучасні наукові дослідження стресоемоційності людини. Визначення поняття «копінг-ресурси особистості», «копінгстратегії особистості». Види копінг-ресурсів: фізичні, психологічні, соціальні. Зв'язок формування копінг-ресурсів з типом темпераменту, станом здоров'я. інтернальний та екстернальний локус контролю, самооцінка, мотивація, переконання. Ефективність особистісних копінгресурсів: а) когнітивних копінг-ресурсів, б) інтернального локусу контролю, в) «Я- концепції», афіліації, емпатії, ціннісної мотиваційної структури особистості, системи поглядів, особистісної позиції. Роль соціальних ресурсів в структурі копінг-ресурсу людини. Визначення поняття «адаптація» та її складові: асиміляція, акомодация. Адаптація в трудовому колективі. Дезадаптація та її причини і наслідки. Визначення поняття «когнітивний дисонанс». Тести на визначення стресостійкості. Практичне заняття. Визначення рівня стресостійкості особистості. Практична робота. Тестування з стресостійкості.	Здоров'я і безпека <i>Усвідомлює ефективність особистісних копінг-ресурсів, когнітивних копінг-ресурсів, інтернального локусу контролю, «Я-концепції», емпатії.</i> <i>Аналізує роль психологічної адаптації в колективі для збереження здоров'я</i> Громадянська відповідальність <i>Наводить власні приклади впливу різних психотипів на ефективність загальної продуктивності праці виробничих колективів.</i> Підприємливість та фінансова грамотність <i>Аналізує і усвідомлює власні потенційні можливості як носії певного визначеного типу та його роль у виробничому колективі.</i>
--	--	--

Знаннєвий компонент: - розуміє значення визначення психотипів робітників на підприємстві. Діяльнісний компонент: розрізняє особливості поведінки різних типів; розрізняє поняття адаптація та дезадаптація; наводить приклади типів. Оцінно-ціннісний компонент: характеризує психологічну асиміляцію і акомодацию; уміє розробляти рекомендації, поради для співробітників.	Тема 7. Психологічні типи людей та їх прояв у процесі трудової діяльності, спілкуванні на підприємстві. <i>3 години</i> Психологія типу темпераменту та акцентуацій характеру. Поведінка людини в трудовому колективі підприємства та типи співробітників. Визначення поняття «організація» Типи ціннісних передумов рішень в організації: 1) цілі організації; 2) критерій ефективності; 3) правила «чесної гри»; 4) індивідуальні ціннісні установки людини. Стимули прийняття рішень в організації. Адаптація нового співробітника в трудовий колектив. Асиміляція і акомодация як двоєдині компоненти процесу адаптації. Моделі поведінки членів організації. Визначення поняття «суспільні норми». Вплив на члена колективу через формувальні канали колективу. Вплив на члена колективу через неформальну структуру, яка існує в організації. Типи співробітників: характеристики.	Здоров'я і безпека Аналізує певні ризики та позитивні сторони у різних типів (темпераменту, акцентуацій характеру), визначає способи корекції. Підприємливість та фінансова грамотність Аналізує та оцінює суть та взаємовплив всіх типів темпераменту. Визначає об'єктивність доцільного розподілу обов'язків на виробництві всіх типів.
--	--	---

Знаннєвий компонент: - розуміє важливість знання типу темпераменту в колективі. Діяльнісний компонент: розрізняє основні властивості кожного типу; характеризує взаємодію типів у колективі; - визначає характеристики поведінки всіх типів темпераменту. Оцінно-ціннісний компонент: – визначає суть психологічної сумісності типів між собою; - уміє визначати тип темпераменту у інших та у себе.	Тема 8. Типологія: типи темпераменту та акцентуації характеру. <i>3 години</i> Визначення поняття «типи темпераменту». Дослідження типу темпераменту науковцями. Сила, швидкість, емоційна збудливість, врівноваженість психічних процесів у людини. Характеристика чотирьох видів темпераменту: 1) сангвініка, 2) холерика, 3) флегматика, 4) меланхоліка. Типи нервової системи: 1) сильний, врівноважений, швидкий; 2) сильний, невра́новажений, швидкий (нестримний); 3) сильний, врівноважений, повільний; 4) слабкий, невра́новажений, повільний. Характеристика основних рис поведінки в діяльності досліджених типів темпераменту. Обґрунтування психологічної сумісності: працівників з різними типами темпераменту, формування мікрогруп, груп. Практикум Практична робота «Діагностика типу темпераменту, самодіагностика».	Здоров'я і безпека Оцінює значення визначення у працівника типу нервової системи та визначає допустиме фізичне і психологічне навантаження на особистість в ході організації виробничого процесу. Підприємливість та фінансова грамотність Аналізує роль кожного типу акцентуації характеру у виробничому процесі. Визначає доцільність певної розстановки кадрів з різним типом акцентуації.
--	---	--

Знаннєвий компонент: - розуміє суть поняття «акцентуація» характеру; - уміє визначати тип за тестом. Діяльнісний компонент: - розрізняє особливості різних десяти типів акцентуації; - визначає позитивні та негативні риси всіх 10 типів. Оцінно-ціннісний компонент: - аналізує, як впливає прояв кожного типу на продуктивність праці співробітників.	Тема 9. Типологія особистостей К. Леонгарда. <i>2 години</i> Акцентуація особистості. Методика дослідження акцентуацій. Характеристика десяти акцентуованих особистостей: 1) демонстративна особистість, 2) гіпертимна особистість, 3) збудлива особистість, 4) дистимічна особистість, 5) афективно-акзельтована особистість, 6) застряюча особистість, 7) педантична особистість, 8) тривожна особистість, 9) циклотимічна особистість, 10) емотивована особистість. Практикум. Практична робота «Тестування на визначення акцентуацій особистостей».	Здоров'я і безпека Визначає ризики для здоров'я певних типів та шляхи попередження погіршення здоров'я співробітників. Громадянська відповідальність Критично оцінює значення впровадження досліджень соціоніки в ході організації виробничого процесу. Підприємливість та фінансова грамотність Аналізує ефект застосування прогнозування якості виробничого процесу шляхом діагностики соціотипів та їх розуміння в схемі всього процесу на виробництві.
---	---	---

Знаннєвий компонент: - розуміє суть досліджень соціоніки; - пояснення значення соціоніки для управління колективом - знає потенціальні можливості соціотипів Діяльнісний компонент: - конкретизує всі види соціотипів; - визначає взаємовплив всіх типів; — характеризує сучасні підходи застосування соціоніки в трудових колективах; - уміє визначити сумісність типів та планувати схеми; структурування колективу; - наводить приклади прояву дванадцяти типів. Оцінно-ціннісний компонент: - знає, як керівник використовує врахування соціотипів в колективі; - розуміє принципи правильної розстановки кадрів; — уміє попереджувати конфліктні ситуації.	Тема 10. Соціоніка. <i>3 години</i> Методика вивчення соціотипів. Дослідження А. Аугустинавичюте. Характеристика підтипів — етик, логік, інтуїтив, сенсорік, інтраверт, екстраверт, раціональний, ірраціональний. Визначення соціотипу особистості: 1) логіко-сенсорний екстраверт, 2) логіко сенсорний інтраверт, 3) сенсорно-логічний екстраверт, 4) сенсорно логічний інтраверт, 5) етико-сенсорний екстраверт, 6) етико сенсорний інтраверт, 7) сенсорно-етичний екстраверт, 8) сенсорно етичний інтраверт, 9) логіко-інтуїтивний екстраверт, 10) логіко інтуїтивний інтраверт, 11) інтуїтивно-логічний екстраверт, 12) інтуїтивно-логічний інтраверт, 13) етико-інтуїтивний екстраверт, 14) етико інтуїтивний інтраверт, 15) інтуїтивно-етичний екстраверт, 16) інтуїтивно- етичний інтраверт. Тест на визначення соціотипу — дихотомічний тест І. Вайсбанда Взаємодія кожного соціотипу з рештою соціотипів: характеристика відношень; дуальні, тотожні, квазітотожні, дзеркальні, активації, напівдуальні, протилежності, споріднені, ділові, міражні, супер его, конфліктні, «соціального замовлення», ревізії. Що може економіка? Прогноз характеру відносин між співробітниками шляхом визначення і врахування всіх соціотипів. Правильна розстановка і групування співробітників на підприємстві на основі даних соціоніки. Практикум. Практичне заняття. «Визначення соціотипу». «Прогноз взаємовідносин соціотипів».	Здоров'я і безпека Визначає перспективи співпраці різних соціотипів та їх взаємовплив на стан здоров'я співробітників підприємства. Громадянська відповідальність Об'єктивно оцінює наслідки конфліктів у виробничих колективах, в суспільстві, розуміє необхідність їх попередження. Підприємливість та фінансова грамотність Критично оцінює вплив різних конфліктів на продуктивність праці, стан ефективності виконання виробничих процесів.
---	--	---

Знаннєвий компонент: - знає визначення поняття «конфлікт», «управління». - розуміє суть процесу управління конфліктною ситуацією. Діяльнісний компонент: - визначає критерії конфлікту; - наводить приклади динаміки розвитку конфлікту; - визначає психологічну сумісність як фактор, що впливає на динаміку відносин у трудовому колективі; - уміє правильно спланувати та розставити працівників на робочих місцях; - уміє користуватись інформацією для нейтралізації конфлікту; - визначає складові позитивної конструктивної функції конфліктів (сприяння руху вперед, попередження застою, об'єктивізація конфлікту, нейтралізація старих відносин, «вичерпування внутрішньої напруги», самотвердження особистості, сприяння інтеграції, прояв креативу). Оцінно-ціннісний компонент: - характеризує ознаки різних типів відносин та конфліктів; - пояснює причини виникнення протиріч у виробничих колективах; - здійснює тестування різних типів особистості працівників, співробітників.	Тема 11. «Типи конфліктів та управління конфліктною ситуацією». <i>4 години</i> Визначення та характеристика типів конфліктів. Визначення поняття «конфлікт», типів конфліктів: конструктивні та деструктивні, реалістичні (предметні) та нереалістичні (безпредметні). П'ять основних типів конфліктів: міжособистісні, внутрішньособистісні, між особистістю та групою, міжгрупові, соціальні. Ознаки міжгрупових конфліктів в трудовому колективі: — прояви «деіндивідуалізації»; — прояви соціального і міжгрупового порівняння; - прояви групової атрибуції. Перелік елементів конфлікту: 1) два учасника або дві сторони конфлікту; 2) взаємонесумісність цінностей та інтересів сторін; 3) поведінка, спрямована на знищення планів, інтересів протилежної сторони; 4) застосування сили для впливу на іншу сторону; 5) протилежна спрямованість дій та поведінки сторін; 6) стратегії і тактики конфліктної взаємодії;	Здоров'я і безпека Визначає фактори, що впливають під час конфліктів на стан здоров'я співробітників колективу. Підприємливість та фінансова грамотність Об'єктивно оцінює можливості розв'язання конфлікту в трудовому колективі для зростання ефективності показників виробництва.
---	---	--

	7) особистісні особливості учасників; 8) характер зовнішнього середовища, чи присутня третя особа тощо. Динаміка розвитку конфлікту: — виникнення конфліктної ситуації; — усвідомлення конфліктної ситуації; — власне конфліктна поведінка. Критерії конфлікту: 1) взаємозалежність сторін; 2) усвідомлення ситуації в якості конфліктної; вибір стратегії подальшої поведінки. Внутрішньосистемні параметри конфлікту. Позитивна конструктивна функція конфліктів: - конфлікт сприяє певному руху вперед, попереджує застій; - в процесі конфлікту йде об'єктивація джерела конфлікту і що може попередити подальші конфлікти; - конфлікт — це заперечення старих, «зношених» відносин; - в конфлікті «вичерпуються» внутрішня напруга; - конфлікт — спосіб самоствердження особистості; - міжгрупові конфлікти можуть сприяти інтеграції, солідарності; - необхідність рішення веде до кооперації, креативу.	
--	--	--

Знаннєвий компонент: розуміє, що конфлікт має конструктивні і деструктивні ознаки; - дає визначення поняттю «соціальна напруга». Діяльнісний компонент: - розрізняє причини виникнення конфліктів в трудовому колективі; - характеризує функціональні наслідки конфліктів; - розрізняє реакцію інтравертів та екстравертів на ситуацію конфлікту; Оцінює ціннісний компонент: - пояснює вплив перебігу конфліктів на членів колективу; - розуміє структурні методи управління конфліктами трудового колективу; - пояснює основні етапи вирішення ситуації конфлікту в трудовому колективі; - уміє розроблювати основні стратегії ліквідації конфлікту	Тема. 12. Розв'язання конфлікту в трудовому колективі. <i>2 години</i> Ознаки деструктивного конфлікту: - розширенні конфлікту; - ескалація конфлікту (конфлікт стає незалежним від початкових причин і якщо причин уже немає — конфлікт продовжується); Збільшення затрат та витрат, які несуть учасники конфлікту: - зростання кількості негативних ситуативних висловлювань, агресивних дій учасників. Виявлення та вивчення причин конфліктів. Основні причини конфліктів: - соціально-економічні; - соціально-психологічні, соціально-демографічні. Визначення поняття соціальна напруга. Основні причини конфліктів на підприємствах, в організаціях: - розподіл ресурсів; - взаємозв'язок завдань; - різниця і протиріччя в постановці мети; - різнобіжності у способах досягнення мети; - незадовільна комунікація; - протиріччя в психологічних особливостях.	Здоров'я і безпека Оцінює вплив тривалого конфлікту на психосоматичний стан особистості. Оцінює вплив психологічної сумісності на емоційний стан членів колективу та стан здоров'я.
---	---	---

	Сумісність характерів у колективі. Функціональні (позитивні) наслідки конфліктів для організації, підприємства. Основні дисфункціональні (негативні) наслідки конфліктів. Структурні (організаційні) та міжособистісні способи управління конфліктами. Структурні методи управління конфліктами: 1. Чітке формулювання. 2. Використання механізмів координації. 3. Постановка загальних цілей. 4. Система заохочення. Рефлексія. Особливості поведінки при конфліктах екстраверта та інтраверта. Поведінка в конфлікті різних соціотипів. Рекомендації по вирішенню конфліктів: екстравертам, інтравертам, сенсорним типам, інтуїтивістам, мислительним, чуттєвим, рішучим, сприймаючим типам. П'ять основних кроків до вирішення конфліктів. Основні моделі поведінки в конфлікті різних типів: 1. Деструктивний тип. 2. Комформістський тип. 3. Конструктивний тип. Основні стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях: наполегливість, ухиляння, пристосування, компроміс, співпраця (вирішення проблем). Рекомендації психологів з управління конфліктів. Кодекс поведінки в конфлікті. Табу в конфліктних ситуаціях.	
--	--	--

Список використаних джерел

1. Аблязов Р. А, Падурець Г. І., Чудаева І. Б. Командний менеджмент: навч. посіб./ за редакцією Р. А. Аблязова. — К.: Видавничий дім «Професіонал», 2008. — 352 с.
2. Адаменко Е. Управленческие процедуры. Функции менеджера // Менеджер по персоналу. — 2006. — №5. — С. 41 — 42.
3. Бабосов Е. М. Конфликтология: учебное пособие. — 2-е изд., стереотип. / Е. М. Бабосов. — Мн.:ТетраСистемс, 2001. — 182 с.
4. Балабанова Л. В., Сардак О. В. Організація праці менеджера: підручник. — 2-е вид., перероб. та доп. / Л. В. Балабанова, О. В. Сардак. — К.: ВД «Професіонал», 2007. — 416 с.
5. Бебик В.М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві / В. М. Бебик. — К., 2005.
6. Братко О. С. Маркетингова політика комунікацій: навч. посіб. / О. С. Братко. — Тернопіль: Карт-бланш, 2006. — 123 с.
7. Гавкалова Н. Л Менеджмент персоналу: навч. посіб. / Н. Л. Гавкалова. — Харків:УНІЖЕК, 2004. — 276 с.
8. Данчева О.В., Швалб Ю. М. Практична психологія в економіці та бізнесі / О. В. Данчева, Ю. М. Швалб. — Київ: Лібра, 1999. — 270 с.
9. Дерлоу Д. Ключові управлінські рішення. Технологія прийняття рішень / Д. Дерлоу. — К.: Всеуито; Наукова думка, 2001. — С. 25—43.
10. Дудкевич Т. В. Конфліктологія з основами психології управління: навчальний посібник / Т. В. Дудкевич. — К.: Центр навчальної літератури, 2005 — 456 с.
11. Етика ділового спілкування: Курс лекцій / Т. К. Чмут, Г. Л. Чайка, М. П. Лукашевич, І Б. Осечинська. — 2-ге вид., стереотип. — К.: МАУП, 2003.
12. Ємельяненко Л. М., Торгова Л. В., Гриненко А. М. Конфліктологія: навч. посіб. / за заг. ред. В.М. Летюха, Л.В. Торгової, — К.: КНЕУ, 2003. — 315с.
13. Занюк С. С. Психологія мотивації: навч. посібник / С. С. Занюк. — К.: Либідь, 2002. — 304 с.
14. Зигерт В., Ланг Л. Руководитель без конфликтов / В. Зигерт, Л. Ланг. — М.: Экономика, 2005. — 198 с.
15. Карамушка Л. М, Філь О. А. Формування конкурентоздатних команд як актуальна проблема ефективного управління сучасними організаціями / Л. М. Карамушка, О. А. Філь // Актуальні проблеми психології. Том 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. — К.: Інститут психологи ім. Г. С. Костюка АПН Укратни, 2002. — Ч. 6. — С. 16 — 23.

-
16. Карамушка Л. М, Філь О. А. Формування конкурентоздатної управлінської команди освітньої організації як інноваційний напрям практичної психології управління / Л. М. Карамушка, О. А. Філь. — К.: Міленіум, 2003. — 40 с.
 17. Карпов А. В. Психологія менеджменту / А. В. Карпова. — К.: Гардарики, 2005. — 584 с.
 18. Коваленка А. Б. Соціальна психологія: підруч. / А. Б. Коваленко. — К.: Кондор, 2006. — 441 с.
 19. Колпаков В. В., Анісімов В. О. Лідерство — фактор суспільного розвитку. / В. В. Колпаков, В. О. Анісімов // Персонал. — 2005. — №9.
 20. Комінко С.Б., Кучер Г. В. Кращі методи психодіагностики: навч. посібник / С. Б. Комінко, Г. В. Кучер. — Тернопіль: Карт-бланш, 2005. — 406 с.
 21. Крушельницька О. В. Управління персоналом / О. В. Крушельницька. — К: Кондор, 2003. — 296 с.
 22. Кузьмін О. Є., Мельник О. Г. Теоретичні та прикладні засади менеджменту: навчальний посібник. — 3-тє вид., доп. і перероб. / О. Є. Кузьмін, О. Г. Мельник. — Львів: Національний університет «Львівська політехніка» (Інформаційно-видавничий центр «ІНТЕЛЕКТ +» Інституту післядипломної освіти), «Інтелект-Захід», 2007. — 384 с.
 23. Лозниця В.С. Психологія менеджменту: навч. посібник./ В. С. Лозниця. — К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2003. — 512 с.
 24. Лукашевич Н. П. Теория и практика самоменеджмента: учеб. пособие / Н. П. Лукашевич. — К.: МАУП, 2002. — 360 с.
 25. Макашева З. М, Калинникова И. О. Социальный менеджмент: учеб. для вузов / З. М. Макашева, И. О. Калинникова. — М.: ЮНИТИ- ДАНА, 2002. — 207 с.
 26. Максименко С., Максименко К, Главник О. Емційний розвиток дитини. / С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. — К.: Мікрос- СВС, 2003.
 27. Малахов В. А. Етика: Курс лекцій / В. А. Малахов. — К., 1996.
 28. Матвієнко О. В. Основи інформаційного менеджменту: навч. посіб. / О. В. Матвєнко. — К.: Центр навч. л-ри, 2004. —128 с.
 29. Мельник Л. П. Психологія управління / Л. П. Мельник. — К.: МАУП, 2002.
 30. Мірчев М. К., Шереметов Г. В. Поліпшення результативності праці менеджерів з метою підвищення конкурентноспроможності організацій / М. К. Мірчев, Г.В. Шереметов // Персонал. — 2005. — №11. С. 69 —75.
 31. Моляко В. О., Чепелева Н. В., Карамушка Л. М, Москаленко В. В. Соціальна психологія: підруч. / В. О. Моляко, Н. В. Чепелева, Л. М. Карамушка, В. В. Москаленко. — К.: Центр навч. лі-ри, 2005. — 624 с.

-
32. Немцов В. Д., Довгань Л. Є., Сініок Г. Ф. Менеджмент організацій: навч. пос. / В. Д. Немцов, Л.Є. Довгань, Г. Ф. Сініок. — К: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. — 392 с.
 33. Норіцина Н. І. Маркетингова структура комунікацій / Н. І. Норіцина. — К.: МАУП, 2003. — 264 с.
 34. Обозов Н.Н., Щекин Г.В. Психология работы с людьми: Советы руководителю / Н.Н. Обозов., Г.В. Щекин. — К.: Политиздат Украины, 1990.
 35. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління: навч. посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. — 2-ге вид., доп. — К.: Академвидав, 2010. — 544 с. (Серія «Альма-матер»).
 36. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: підруч. / Л.Е. Орбан Лембрик. — К.: Либідь, 2004. — 576 с.
 37. Палеха Ю. І. Іміджологія: навч. посібник / за заг. ред. З. І. Тимошенко. — К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2005. — 324 с.
 38. Пархоменко Т. С. К институализации имиджеологии / Т. С. Пархоменко // Проблемы имиджеологии: Материалы I Международной конференции, 8-9 февраля 2000 года в г. Кривом Роге, Украина. — К.: ЕУФИМБ, 2000. — 380 с.
 39. Почепцов Г. Г. Имиджеология: теория и практика / Г. Г. Почепцов. — К.: Изд-во СП «АДЕФ-Украина», 1998. — 393 с.
 40. Потеряхин А. Л. Психология управления. Основы межличностного общения / А. Л. Потеряхин. — К.: ВИРА, 1999.
 41. Психологія в менеджменті: навч. посібник / С. Комінко, Л. Курант, О. Самборська, Т. Федотюк, С. Ніколенко. — Тернопіль, 1999.
 42. Подмазин С. И. Личностно-ориентированное образование: социально-философское исследование / С. И. Подмазин. — Запорожье: Просвіта, 2000. — 250 с.
 43. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. — К.: Вища школа, 1982. — 216 с.
 44. Психологія праці та професійної підготовки особистості: навчальний посібник / за ред. П. С. Перепелиці, В. В. Рибалки. — Хмельницький: ТУП, 2001. — 330 с.
 45. Романов М. В. Справочник по этикету для бизнесменов, туристов и отправляющихся в гости за рубеж / М. В. Романов. — К., 1992.
 46. Русинка І. І. Конфліктологія: навчальний посібник / І. І. Русинка. — Тернопіль, 2003. — 293 с.
 47. Савельева В.С. Психологія управління: навчальний посібник / В. С. Савельева. — К.: ВД «Професіонал», 2005. — 320 с.

ДІАГНОСТИКА УПРАВЛІНСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ МЕТОДИКА «ЛІДЕР»

Інструкція.

Вам буде запропоновано 50 питань, до кожного з яких дано два варіанти відповідей. Виберіть, будь ласка, один з варіантів і позначте його на бланку ключа.

Тестові завдання

1. Чи часто Ви буваєте в центрі уваги оточення?
а) так;
б) ні.
2. Чи вважаєте Ви, що багато хто з оточуючих Вас людей займають більш високе службове становище, ніж Ви?
а) так;
б) ні.
3. Знаходячись на зборах людей, рівних Вам за службовим становищем, чи прагнете Ви не висловлювати своєї думки, навіть коли це необхідно?
а) так;
б) ні.
4. Коли Ви були дитиною, чи подобалося Вам керувати іграми ваших маленьких друзів?
а) так;
б) ні.
5. Чи отримуєте Ви велике задоволення, коли вдається переконати когось, хто був з вами незгодний, у своїй правоті?
а) так;
б) ні.
6. Чи буває так, що Вас називають нерішучою людиною?
а) так;
б) ні.
7. Чи згодні Ви з твердженням: «Усе найкраще у світі є творінням невеликого числа видатних особистостей»?
а) так;
б) ні.

-
8. Чи будете Ви вирішувати свою нагальну потребу зверненням до порадника, який би міг спрямувати Вашу професійну активність?
 - а) так;
 - б) ні.
 9. Чи втрачали Ви іноді холонокровність у бесіді з людьми?
 - б) ні.
 10. Чи отримуєте Ви задоволення, коли бачите, що навколишні побоюються Вас?
 - а) так;
 - б) ні.
 11. Чи намагаєтеся за будь-яких обставин (робочі збори, дружня компанія) зайняти своє місце за столом, розташоване таким чином, щоб Вам легше всього було контролювати ситуацію і привертати до себе увагу?
 - а) так;
 - б) ні.
 12. Чи вважаєте, зазвичай, що Ваша зовнішність робить значне (імпозантне) враження?
 - а) так;
 - б) ні.
 13. Чи вважаєте Ви себе мрійником?
 - а) так;
 - б) ні.
 14. Чи легко Ви розгублюється, якщо люди, що вас оточують, не згодні з вашою думкою?
 - а) так;
 - б) ні.
 15. Чи траплялось Вам за особистою ініціативою займатися організацією роботи персоналу (спортивних, розважальних і та ін.) груп?
 - а) так;
 - б) ні.
 16. Якщо захід, яким Ви займаєтеся, не дає бажаних результатів:
 - а) Ви раді, якщо відповідальність покладуть на когось іншого;
 - б) умієте взяти на себе усю відповідальність за прийняте рішення.
 17. Яка з цих двох думок наближається до Вашої власної?
 - а) справжній керівник повинен сам робити справу, навіть у дрібницях;
 - б) справжній керівник повинен вміти керувати.
 18. З ким Ви бажаєте працювати?
 - а) з людьми покірними;
 - б) з людьми непокірними.

-
19. Чи намагаєтеся Ви уникати гарячих дискусій?
- а) так;
 - б) ні.
20. Коли Ви були дитиною, чи часто зіштовхувалися зі владністю ваших батьків?
- а) так;
 - б) ні.
21. Чи вмієте Ви у професійній дискусії привернути на свій бік тих, хто раніше з Вами був не згоден?
- а) так;
 - б) ні.
22. Уявіть таку сцену: під час прогулянки з друзями в лісі Ви втратили дорогу. Наближається вечір. Потрібно прийняти рішення:
- а) Ви вважаєте, що проблему повинна вирішити найбільш компетентна у групі людина;
 - б) Ви просто покладаєтеся на рішення інших.
23. Є вислів: «Краще бути першим у селі, ніж другим у місті». Якби Ви робили вибір, то що б Ви вибрали?
- а) бути першим у селі;
 - б) бути другим у місті.
24. Чи вважаєте, що Ви сильно впливаєте на інших людей?
- а) так;
 - б) ні.
25. Чи може невдалий минулий досвід змусити Вас ніколи більше не виявляти власної ініціативи?
- а) так;
 - б) ні.
26. На Вашу точку зору, щирий лідер групи той, хто:
- а) найкомпетентніший;
 - б) у кого найсильніший характер.
27. Чи завжди Ви намагаєтеся розуміти (оцінювати) людей?
- а) так;
 - б) ні.
28. Чи вмієте Ви поважати дисципліну навколо Вас?
- а) так;
 - б) ні.
29. Який із двох типів керівників здається Вам більш кращим?
- а) той, котрий усе вирішує сам;
 - б) той, котрий постійно радиться.

-
-
30. Який із двох типів керівництва, на Вашу думку, є найбільш сприятливим для гарної роботи підприємства?
- а) колегіальний тип;
 - б) авторитарний тип.
31. Чи буває у Вас враження, що інші Вами зловживають?
- а) так;
 - б) ні.
32. Який із двох наступних портретів більше наближається до Вашого образу?
- а) гучний голос, експресивні жести, за словом у кишеню не полізе;
 - б) тихий голос, неквапливі відповіді, стримані жести, замислений погляд.
33. На робочій нараді Ви один маєте думку, протилежну думці інших, але Ви впевнені у своїй правоті. Як ви вчините?
- а) будете мовчати;
 - б) будете відстоювати свою точку зору.
34. Чи називають Вас людиною, що підкоряє і свої, і чужі інтереси тільки інтересам справи?
- а) так;
 - б) ні.
35. Якщо на Вас покладена дуже велика відповідальність за якусь справу, то чи відчуваєте Ви при цьому почуття тривоги?
- а) так;
 - б) ні.
36. Чому б Ви віддали перевагу у своїй професійній діяльності?
- а) працювати під керівництвом доброго керівника;
 - б) працювати незалежно.
37. Як Ви ставитеся до такого твердження: «Щоб сімейне життя було вдалим, потрібно, щоб важливі рішення приймав хтось один»?
- а) правильно;
 - б) неправильно.
38. Чи траплялось Вам купувати щось, у чому Ви не відчували потребу, під впливом думки інших людей?
- а) так;
 - б) ні.
39. Чи вважаєте Ви, що Ваші організаторські здібності вище середніх?
- а) так;
 - б) ні.

-
40. Як Ви зазвичай поводитесь, зіткнувшись з труднощами?
а) труднощі вибивають з колії;
б) труднощі змушують діяти активніше.
41. Чи Ви робите різкі докори співробітникам, коли вони їх заслуговують?
а) так;
б) ні.
42. Чи вважаєте, що Ваша нервова система успішно витримує напруженість життя?
а) так;
б) ні.
43. Якщо Вам потрібно зробити реорганізацію, то як Ви вчините?
а) вводжу зміни негайно;
б) пропоную повільні, еволюційні зміни.
44. Якщо це необхідно, чи зумієте Ви перервати занадто балакучого співрозмовника?
а) так;
б) ні.
45. Чи згодні Ви з такою думкою: «Щоб бути щасливим, треба жити непомітно»?
а) так;
б) ні.
46. Чи вважаєте Ви, що кожна людина, завдяки своїм людським здібностям, повинна зробити щось видатне?
а) так;
б) ні.
47. Ким (із запропонованих професій) Вам у молодості хотілося стати?
а) відомим художником,
б) керівником колективу, композитором, поетом тощо;
48. Яку музику Вам приємніше слухати?
а) урочисту, могутню;
б) тиху, ліричну.
49. Чи відчуваєте Ви деяке хвилювання при зустрічі з важливими особистостями?
а) так;
б) ні.
50. Чи зустрічаєте Ви людей з сильнішою волею, ніж у Вас?
а) так;
б) ні.

Аналіз результатів.

Підрахуйте кількість набраних балів за таблицею. При відповіді на питання Ви отримуєте бал тільки за варіант («а» чи «б») у лівому стовпчику.

КЛЮЧ

Питання	Ваша відповідь		Питання	Ваша відповідь	
1.	а	б	26.	а	б
2.	а	б	27.	б	а
3.	б	а	28.	а	б
4.	а	б	29.	б	а
5.	а	б	30.	б	а
6.	б	а	31.	а	б
7.	а	б	32.	а	б
8.	б	а	33.	а	б
9.	б	а	34.	а	б
10.	а	б	35.	б	а
11.	а	б	36.	б	а
12.	а	б	37.	а	б
13.	б	а	38.	б	а
14.	б	а	39.	а	б
15.	а	б	40.	б	а
16.	б	а	41.	а	б
17.	б	а	42.	а	б
18.	б	а	43.	а	б
19.	б	а	44.	а	б
20.	а	б	45.	б	а
21.	а	б	46.	а	б
22.	а	б	47.	б	а
23.	а	б	48.	а	б
24.	а	б	49.	б	а
25.	б	а	50.	б	а

Еталон виразності лідерства:

- до 25 балів: лідерство виражене слабо;
- до 26-35 балів: середня враженість лідерства;
- 36-40 балів: високий ступінь враженості лідерства;
- більше 40 балів: схильність до диктату.

ТЕСТ «САМООЦІНКА ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ»

Для самооцінки рівня розвитку вольових якостей можна скористатися опитувальником, який був опублікований у болгарському тижневику «Погляд». Він дозволяє в загальних рисах визначити вольові якості людини.

Опитувальник складається із 15 запитань, які стосуються різних сторін життя людини і на які необхідно відповісти з максимальною об'єктивністю.

Опрацювання результатів тестування є досить нескладним: відповідь «Так» оцінюється в 2 бали, «Інколи» — 1 бал, «Ні» — 0 балів. Потім підраховується сума набраних балів.

№з/п	Зміст запитання	Відповіді		
		Так	Інколи трапляється, не знаю	Ні
1	Чи в стані ви завершити почату роботу, яка вам нецікава, хоча час і обставини дозволяють відірватися і потім знову повернутися до неї?			
2	Чи переборюєте ви без зусиль внутрішній опір, коли потрібно зробити щось неприємне для вас (наприклад чергувати у вихідний день)?			
3	Коли потрапляєте в конфліктну ситуацію — на роботі або в побуті — чи в змозі ви себе взяти в руки настільки, щоб глянути на ситуацію з максимальною об'єктивністю?			
4	Якщо вам прописана дієта, чи зможете ви перебороти всі кулінарні спокуси?			
5	Чи знайдете ви снагу встати вранці раніше, ніж це було заплановано вчора?			
6	Чи залишитесь ви на місці події, щоб дати свідчення?			
7	Чи швидко ви відповідаєте на листи?			

8	Якщо ви боїтеся наступного польоту на літаку або відвідання стоматологічного кабінету, то чи зможете без особливих труднощів побороти це відчуття і в останній момент не змінити свого наміру?			
9	Чи будете вживати дуже неприємні ліки, які вам настійно рекомендує лікар?			
10	Чи стримаєте дану зопалу обіцянку, навіть якщо виконання її додасть вам немало клопоту, іншими словами — чи є ви людиною слова?			
11	Чи без вагання ви рушаєте в поїздку в незнайоме місто, якщо це необхідно?			
12	Чи суворо ви дотримуетесь розпорядку дня: часу пробудження, вживання їжі, занять, прибирання та інших справ?			
13	Чи ставились ви неохайно до тих, хто вчасно не віддає позичені гроші?			
14	Найцікавіша телепередача не заставить вас відкласти виконання термінової і важливої роботи?			
15	Чи зможете ви припинити суперечку і замовкнути, якими б образливими вам не здавалися слова «протилежної сторони»?			

Результати тесту

Якщо сума балів знаходиться в межах 0 — 12, то у вас низький рівень вольових якостей. Ви просто робите те, що легше і цікавіше, навіть якщо це може вам у чомусь і зашкодити. До обов'язків відноситеся недбало, що буває причиною різноманітних неприємностей, які з вами трапляються. Будь-яке прохання, будь-який обов'язок сприймаєте майже як фізичний біль. Справа тут не тільки в слабкій волі, але і в егоїзмі.

Якщо сума балів коливається в межах 13 — 20, то у вас середі: сила волі. Якщо зіштовхуєтесь з перешкодами, починаєте діяти, щоб подолати їх. Але якщо побачите обхідний шлях, то відразу ж скористаєтесь ним. Не перестараетесь, але й дане вами слово стримаєте. Неприємну роботу постараетесь виконати, хоча й будете бурчати. З доброї волі зайві обов'язки на себе не візьмете. Це інколи негативно відбивається на ставленні до вас керівників, не з кращого боку характеризує і в очах колег.

Якщо сума балів знаходиться в межах 21 — 30, то сила волі у вас розвинута високо. На вас можна покластися, ви не підведете. Вас не лякають ні нові доручення, ні далекі поїздки, ні ті справи, які на інших наводять переляк. Але інколи ваша жорстка і непримирима позиція з непринципових питань дошкуляє оточуючим. Швидше це впертість. Вам не вистачає таких якостей, як гнучкість, тактовність, доброта.

Тест на асертивність і шкала асертивності

Асертивність (англ. — впевненість у собі, своїх домаганнях) — це здатність особистості відкрито і вільно заявляти про свої бажання, вимоги і добиватися свого, незважаючи на труднощі, та, коли це потрібно, змінювати тактику своєї поведінки.

У житті кожного, а особливо в управлінській діяльності, часто зустрічаються ситуації, коли оточуючі бажать від нас того, чого ми самі не бажаємо, чи діють всупереч нашим інтересам. Такі ситуації неприємні, і доводиться шукати вихід із ситуації, що склалася. Розглянемо тест, що допоможе кожному з нас перевірити себе на асертивність, тобто в якій мірі ми рішучі і не дозволяємо вити із себе мотузки, а в якій — занадто делікатні та податливі і нам не вистачає рішучості, щоб відстояти себе і наполягти на своєму.

Перед вами твердження, що описують найбільш типові ситуації, в яких може опинитися кожен із нас. Як особисто Ви поведетеся у подібних випадках? Якщо стверджуване цілком описує Ваші дії, немов це сказано про Вас, обведіть одиницю. Якщо подібним чином Ви поведетеся не завжди, але часто, або досить близькі до даного підходу, виділяйте двійку. Якщо твердження не відповідає Вашій поведінці, тобто це для Вас абсолютно не характерне, відзначайте цифру чотири. Трійку обирайте в тому випадку, якщо стверджувало Вас не стосується і найчастіше Ви поведетеся по-іншому.

Запропонований тест допомагає нам більш чітко усвідомити, чи твердо ми стоїмо на власних ногах, чи є пересічними агресорами, що йдуть напролом і мало зважають на оточуючих. Результат більше 70 балів — хоча Ви належите до тих, хто не дає вити із себе мотузки, з підлеглими і оточуючими Ви часто агресивні і безцеремонні. Не завжди процвітає

той, хто вміє добре працювати ліктями. Успіх може бути зведений нанівець, якщо оточуючі для Вас — лише об'єкт для маніпуляцій і впливів, і Ви не звикли враховувати інтереси своїх співробітників і зважати на них.

1	Коли колега чи знайомий просить у мене грошей в борг, я не можу сказати «ні», навіть якщо моє власне фінансове становище залишає бажати кращого	1 2 3 4
2	Я не вмію знайомитися з людьми, до яких відчуваю симпатію. Зазвичай чекаю, коли вони зроблять перший крок	1 2 3 4
3	Коли мене кличуть кудись і я бачу, що моя згода має значення, я не можу відмовити, навіть якщо відчуваю величезне бажання це зробити	1 2 3 4
4	Коли хто-небудь встає без черги переді мною, я не можу «осадити» цієї людини, навіть якщо відчуваю величезне бажання це зробити	1 2 3 4
5	Під час різного роду дебатів чи обговорень я не вмію переривати співрозмовників, навіть якщо стає зрозуміло, що вони займаються переливанням із пустого в порожнє	1 2 3 4
6	Мені буває болісно важко відповісти відмовою на чийсь вимоги чи прохання	1 2 3 4
7	Я не вмію в розмові поставити крапку, навіть якщо людина, з якою я розмовляю, і тема бесіди мені абсолютно нецікаві чи, наприклад, я куди-небудь поспішаю	1 2 3 4
8	Розмовляючи з ким-небудь, я не здатний заперечити, навіть якщо думаю, що моя точка зору більш правильна. Мені легше промовчати	1 2 3 4
9	Для мене болісно звертатися до інших з розпитуваннями, коли я чогось не розумію (на роботі, в інституті, школі, вдома)	1 2 3 4
10	На засіданнях і різних зборах я вважаю за краще відмовчуватися, щоб не опинитися в незручному становищі	1 2 3 4
11	Коли хто-небудь відміняє заздалегідь призначену зустріч, я не можу запропонувати перенести її на зручний для мене час. Зазвичай чекаю, коли хтось зробить це першим	1 2 3 4
12	Якби я почав наказувати, то швидше за все вийшло б, як у приказці «Накажи й зроби сам»	1 2 3 4

13	Коли хто-небудь із ближніх поводить із мною несправедливо, я не протестую. Намагаюся поводитися так, щоб ці люди не помітили, що я прикро вражений	1 2 3 4
14	Запросити на побачення людину протилежної статі, яка мене зацікавила, вище моїх сил	1 2 3 4
15	Коли мене хвалять, говорять компліменти, я розгублююся, не знаю, як на це реагувати, почуваю себе безпомічним	1 2 3 4
16	Якщо я принесу з магазину зіпсовані продукти, то скоріше викину їх, ніж піду висувати претензії	1 2 3 4
17	Я відчуваю тремтіння, варто мені тільки уявити, що можу опинитися безробітним і доведеться шукати роботу	1 2 3 4
18	Під час розмови про що-небудь важливе з тим, від кого я залежу, я починаю висловлюватися незрозуміло, а іноді недоречно	1 2 3 4
19	Мені дуже неприємно, коли виникає необхідність попросити про що-небудь незнайому людину, наприклад продати білет на транспорт чи передати гроші на талони	1 2 3 4
20	Для мене неприємно заводити розмову з особами вищого рангу, навіть якщо необхідно щось їм повідомити	1 2 3 4

Якщо Ви нарахували 50-70 балів, то Вам не треба за себе хвилюватися, у житті Ви не пропадете, у Вас нормальний рівень асертивності. З таким рівнем Ви цілком можете процвітати в управлінській діяльності.

30-50 балів свідчать про те, що, коли мова заходить про щось важливе, Вам не вистачає впевненості в собі і рішучості (це піддається корекції, тому що народна мудрість говорить: вік живи і вік учись).

У психології управління особи, що за даним тестом отримують менше 30 балів, вважаються безперспективними в плані подальшого просування і кар'єри, їхня пасивність, піддатливість зовнішньому натиску, надмірна делікатність і педантичність прирікають на положення «веденого» і «жертви». Як правило, ці люди мають низьку самооцінку і низький рівень домагань, а в системі міжособистісних відносин їхній психологічний статус рідко підіймається до рівня лідера. За шкалою «воля» результати у них нижче середнього. Однак практика свідчить про те, що кожен в змозі підвищити рівень власної асертивності.

Ступінь своєї асертивності можна більш наочно уявити, дивлячись на шкалу.

Шкала асертивності

Агресивність		Пасивність Закомплексованість		Асертивність норма		
20	30	40	50	60	70	80

Тест «Який ваш творчий потенціал?»

Виберіть один із запропонованих варіантів відповідей:

1. Чи вважаєте ви, що навколишній світ може бути поліпшеним?
 - а) так, вважаю;
 - б) ні, він і так досить добрий;
 - в) так, але тільки в дечому.
2. Чи думаєте ви, що самі можете брати участь у значних змінах на-
вколишнього світу?
 - а) так, здебільшого;
 - б) ні;
 - в) так, у деяких випадках.
3. Чи вважаєте ви, що деякі із ваших ідей сприяли значному прогресу
в тій сфері діяльності, в якій ви працюєте?
 - а) так;
 - б) так, за сприятливих обставин;
 - в) тільки до певної міри.
4. Чи вважаєте ви, що в майбутньому досягнете такого рівня, що змо-
жете щось принципово змінювати?
 - а) так, напевно;
 - б) це малоймовірно;
 - в) можливо.
5. Коли ви вирішуєте щось вчинити, чи думаєте ви, що свої наміри
здійсните?
 - а) так;
 - б) часто думаю, що не зумію;
 - в) часто думаю, що зумію.
6. Чи відчуваєте ви бажання взятися за справу, якої абсолютно не зна-
єте?
 - а) так, невідоме мене приваблює;
 - б) невідоме мене не цікавить;
 - в) все залежить від характеру цієї справи.

-
7. Вам доводиться займатися незнайомою справою. Чи відчуваєте ви бажання домогтися в ній досконалості?
 - а) так;
 - б) задовольняюся тим, чого зміг досягти;
 - в) так, але тільки тоді, коли мені це подобається.
 8. Якщо справа, яку ви не знаєте, вам подобається, чи бажаєте ви знати про неї все?
 - а) так;
 - б) ні, я хочу навчитися тільки основному;
 - в) я хочу задовольнити свою цікавість.
 9. Коли ви зазнайте невдачі, то:
 - а) роблю далі свою справу, навіть коли очевидно, що перешкоди нездоланні;
 - б) махаю рукою на цей намір, бо розумію, що він нереальний;
 - в) якийсь час стою на своєму, всупереч здоровому глузду.
 10. По-вашому, професію треба вибирати, виходячи з:
 - а) своїх можливостей, подальших перспектив для себе;
 - б) стабільності, значущості потрібної професії, потреби в ній;
 - в) переваг, які вона забезпечить.
 11. Подорожуючи, змогли б ви зорієнтуватися на маршруті, яким уже пройшли?
 - а) так;
 - б) ні, боюся збитися зі шляху;
 - в) так, але тільки там, де місцевість мені сподобалася і запам'яталася.
 12. Чи зможете ви відразу після якоїсь розмови згадати, про що говорилося?
 - а) так, без зусиль;
 - б) всього згадати не зможу;
 - в) запам'ятаю тільки те, що мене цікавить.
 13. Коли ви чуєте слово незнайомої вам мови, чи зможете повторити його по складах, без помилок, навіть не розуміючи його значення?
 - а) так, без зусиль;
 - б) так, якщо це слово легко запам'ятовується;
 - в) повторюю, але не зовсім правильно.
 14. У вільний час ви здебільшого:
 - а) залишаюсь на самоті;
 - б) перебуваю в колі друзів;
 - в) мені байдуже, буду я сам чи в компанії.

-
15. Ви займаєтесь якоюсь справою. Вирішуєте припинити це заняття тільки тоді, коли:
- а) справа завершена, і мені здається, що на «відмінно»;
 - б) мені ще не все вдалося зробити;
 - в) я більш-менш задоволений результатом.
16. Коли ви на самоті:
- а) люблю мріяти про якісь навіть абстрактні речі;
 - б) за всяку ціну намагаюся знайти собі конкретне заняття;
 - в) інколи люблю помріяти, але про речі, пов'язані з моєю роботою.
17. Коли якась ідея захоплює вас, то ви будете думати про неї:
- а) незалежно від того, де і з ким я знаходжусь;
 - б) я можу робити це тільки наодинці;
 - в) тільки там, де буде не занадто гамірно.
18. Коли ви відстоюєте якусь ідею:
- а) можу відмовитися від неї, якщо вислухаю переконливі аргументи опонентів;
 - б) залишусь при своїй думці, які б аргументи не вислухав;
 - в) зміню свою думку, якщо опір виявиться надто сильним.

Ключ до тесту

Підрахуйте суму балів, яку ви набрали: за відповідь «а» — 3 бали, за відповідь «б» -1 бал, за відповідь «в» — 2 бали.

Межа вашої допитливості визначається питаннями 1, 6, 7, 8; віра в себе -2,3,4,5;

твердість — 9, 15;

амбіційність -10;

слухова пам'ять -12, 13;

зорова пам'ять -11;

прагнення бути незалежним -14;

здатність абстрагуватися -16, 17;

міра зосередженості -18.

Ці здатності і становлять основні якості творчого потенціалу. Загальна сума набраних балів покаже рівень вашого творчого потенціалу.

49 і більше. У вас значний творчий потенціал, який надає вам багатий вибір творчих можливостей. Якщо ви на ділі зможете застосувати ваші здібності, то вам під силу найрізноманітніші форми творчості.

Від 24 до 48. У вас цілком нормальний творчий потенціал. Ви наділені тими якостями, які дозволяють вам творити, але і у вас є проблеми,

які стримують процес творчості. У всякому разі, ваш потенціал дозволяє вам творчо виявити себе, якщо ви, звичайно, цього побажаєте.

23 і менше. Ваш творчий потенціал, на жаль, невеликий. Але, можливо, ви просто недооцінили себе, свої здібності. Відсутність віри в свої сили може привести вас до думки, що ви взагалі не здатні до творчості. Позбудьтеся цього комплексу і таким чином зможете вирішити проблему.

ТЕСТ

АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ (К. ЛЕОНГАРД)

Інструкція: «Вам будуть запропоновані твердження, що стосуються Вашого характеру. Якщо Ви згодні з твердженням, поряд з його номером поставте знак « + » (« так »), якщо немає — знак « — » (« ні »). Над питаннями довго не думайте, правильних і неправильних відповідей немає.»

ТЕКСТ ОПИТУВАЛЬНИКА

1. У вас частіше веселий і безтурботний настрій.
2. Ви чутливі до образ.
3. Чи буває так, що у вас на очі навертаються сльози в кіно, театрі, в бесіді і т. п.
4. Зробивши щось ви сумніваєтеся, чи все зроблено правильно, і не заспокоюєтеся до тих пір, поки не переконаєтеся ще раз в тому, що все зроблено правильно.
5. У дитинстві ви були таким же сміливим, як всі ваші однолітки.
6. Чи часто у вас різко змінюється настрій від стану безмежного тріумфування до відрази до життя, до себе.
7. Чи є ви зазвичай центром уваги в суспільстві, компанії.
8. Чи буває так, що ви безпричинно знаходитеся в такому буркотливий настрої, що з вами краще не розмовляти.
9. Ви серйозна людина.
10. Чи здатні ви захоплюватися чимось.
11. Чи підприємливі ви.
12. Ви швидко забуваєте, якщо вас хтось образить.
13. У вас м'яке серце
14. Опускаючи лист в поштову скриньку, чи перевіряєте Ви проводячи рукою по щілині ящика, що лист повністю впав в нього.
15. Чи прагнете ви завжди вважатися в числі кращих працівників.
16. Чи бувало вам страшно в дитинстві під час грози або при зустрічі з незнайомою собакою (а може бути, таке відчуття буває і тепер, у зрілому віці).

-
17. Чи прагнете ви у всьому і усюди дотримуватися порядку.
 18. Чи залежить Ваш настрій від зовнішніх обставин.
 19. Чи люблять вас ваші знайомі.
 20. Чи часто у вас буває відчуття внутрішнього неспокою, відчуття можливої біди, неприємності.
 21. У вас часто дещо пригнічений настрій.
 22. Чи бували у вас хоча б один раз істерика або нервовий зрив.
 23. Чи важко вам довго всидіти на одному місці.
 24. Білі по відношенню до вас несправедливо поступили, чи енергійно ви відстоюєте свої інтереси.
 25. Чи можете ви зарізати курку або вівцю.
 26. Чи дратує вас, якщо вдома занавіски або скатертина висять нерівно і ви відразу ж намагаєтеся поправити їх.
 27. Ви в дитинстві боялися залишатися одні в будинку.
 28. Чи часто у вас бувають коливання настрою без причини.
 29. Чи завжди ви прагнете бути достатньо сильним працівником в своїй професії.
 30. Чи швидко ви починаєте сердитися або впадати в гнів.
 31. Чи можете ви бути абсолютно безтурботно веселим,
 32. Чи буває так, що відчуття повного щастя буквально пронизує вас.
 33. Як ви думаєте, вийшов би з вас ведучий в гумористичному спектаклі.
 34. Ви зазвичай: висловлюєте свою думку людям достатньо відверто, прямо і недвозначно.
 35. Вам важко переносити вигляд крові? Чи не викликає це у вас неприємних відчуттів.
 36. Чи любите ви роботу з високою особистою відповідальністю.
 37. Чи схильні ви виступати на захист осіб, по відношенню до яких несправедливо чинять.
 38. У темний підвал вам важко, страшно спускатися.
 39. Чи вважаєте ви роботу такою, де діяти треба швидко але вимоги до якості виконання невисокі.
 40. Товариські ви.
 41. У школі ви охоче декламували вірші.
 42. Чи тікали Ви в дитинстві з дому.
 43. Чи здається вам життя важким.
 44. Чи буває так, що після конфлікту, образи ви були до того засмучені, що йти на роботу здавалося просто нестерпним.
 45. Чи можна сказати, що при невдачі ви не втрачаєте почуття гумору.

-
46. Зробили б ви перші кроки до примирення, якщо вас хтось образив.
 47. Ви дуже любите тварин.
 48. Повертаєтеся ви, щоб переконатися, що залишили будинок або робоче місце в такому стані, що там нічого не сталося.
 49. Чи переслідує вас іноді неясна думка, що з вами і вашими близькими може трапитися щось страшне;
 50. Чи вважаєте ви, що ваш настрій дуже мінливий.
 51. Чи важко вам доповідати (виступати на сцені) перед великою кількістю людей.
 52. Ви можете ударити кривдника, якщо він вас образить.
 53. У вас дуже велика потреба в спілкуванні з іншими людьми.
 54. Ви належите до тих, хто при будь-яких розчаруваннях впадає в глибокий відчай.
 55. Вам подобається робота, потребуюча енергійної організаторської діяльності.
 56. Наполегливо ви домагаєтеся наміченої мети, якщо на шляху до неї доводиться долати масу перешкод.
 57. Чи може трагічний фільм схвилювати вас так, що на очах виступають сльози.
 58. Чи часто буває вам важко заснути через те, що проблеми прожитого дня або майбутнього весь час крутяться в ваших думках.
 59. У школі ви іноді підказували своїм товаришам або давали списувати.
 60. Чи буде вам велике напруження волі, щоб пройти одному через кладовище.
 61. Ретельно ви стежите за тим, щоб кожна річ у вашій квартирі була тільки на одному і тому ж місці.
 62. Чи буває так, що будучи перед сном у хорошому настрої, ви на наступний день встаєте в пригніченому, що триває кілька годин.
 63. Чи легко ви звикаєте до нових ситуацій.
 64. Чи бувають у вас головні болі.
 65. Ви часто смієтеся.
 66. Чи можете ви бути привітним навіть з тим, кого ви явно не цінуєте, не любите, не поважаєте.
 67. Ви рухлива людина.
 68. Ви дуже переживаєте через несправедливість.
 69. Ви настільки любите природу, що можете назвати її іншому.
 70. Йдучи з будинку або лягаючи спати, чи перевіряєте Ви, чи закритий газ, погашений чи світло, чи замкнені двері.

-
71. Ви дуже полохливі.
 72. Чи змінюється ваш настрій при прийомі алкоголю.
 73. У вашої молодості ви охоче брали участь в гуртку художньої самодіяльності.
 74. Ви розцінюєте життя дещо песимістично, без очікування радості.
 75. Чи часто вас тягне подорожувати.
 76. Чи може ваш настрій змінитися так різко, що ваш стан радості раптом змінюється похмурим і пригніченим.
 77. Чи легко вам вдається підняти настрій друзів в компанії.
 78. Чи довго ви переживаєте образу.
 79. Переживали ви довгий час прикрощі інших людей.
 80. Чи часто, будучи школярем, ви переписували сторінку у вашій зошити, якщо випадково залишили в ній пляму.
 81. Чи ставитеся ви до людей скоріше з недовірою й обережністю, ніж з довірливістю.
 82. Чи часто ви бачите страшні сни.
 83. Чи буває, що ви остерігаєтеся того, що кинетеся під колеса потягу, що проходить, або, стоячи біля вікна багатоповерхового будинку, остерігаєтеся того, що можете раптово випасти з вікна.
 84. У веселій компанії ви зазвичай веселі.
 85. Чи здатні ви відволіктися від важких проблем, що потребують вирішення.
 86. Ви стаєте менш стриманим і відчуваєте себе вільніше, прийнявши алкоголь.
 87. У бесіді ви мізерні на слова.
 88. Якщо вам необхідно було грати на сцені, ви змогли б увійти в роль, щоб забути про те, що це тільки гра.

При підрахунку балів на кожній шкалі опитувальника Леонгарда для стандартизації результатів значення кожної шкали множиться на певне число. Це зазначено в «ключі» до методики. Акцентуйовані особистості не є патологічними. Вони характеризуються виділенням яскравих рис характеру.

КЛЮЧ

1. **Г-1** Гіпертіми $\times 3$ (помножити значення шкали на 3)
+ : 1, 11, 23, 33, 45, 55, 67, 77
- : ні
2. **Г-2** Збудливі $\times 2$
+ : 2, 15, 24, 34, 37, 56, 68, 78, 81

-
- : 12, 46, 59
 - 3. **Г-3** Емотивні х3
 - + : 3, 13, 35, 47, 57, 69, 79
 - : 25
 - 4. **Г-4** Педантичні х2
 - + : 4, 14, 17, 26, 39, 48, 58, 61, 70, 80, 83
 - : 36
 - 5. **Г-5** Тривожні х3
 - + : 16, 27, 38, 49, 60, 71, 82
 - : 5
 - 6. **Г-6** Циклотимні х3
 - + : 6, 18, 28, 40, 50, 62, 72, 84
 - : ні
 - 7. **Г-7** Демонстративне х2
 - + : 7, 19, 22, 29, 41, 44, 63, 66, 73, 85, 88
 - : 51
 - 8. **Г-8** Неврівноважені х3
 - + : 8, 20, 30, 42, 52, 64, 74, 86
 - : ні
 - 9. **Г-9** Дистимні х3
 - + : 9, 21, 43, 75, 87
 - : 31, 53, 65
 - 10. **Г-10** Зкзальтовані х6 + : 10, 32, 54, 76
 - : ні

Опис акцентуацій за Леонгардом

1. Демонстративний тип. Високі оцінки по цій шкалі говорять про підвищеною здатністю до витіснення, демонстративності поведінки.
2. Педантичний тип. Високі оценьки говорять про ригідність, інертності психічних процесів, про довгий переживанні травмуючих подій.
3. Застрагаючий тип. Основна риса цього типу — надмірна стійкість афекту зі схильністю до формування надцінних ідей.
4. Емоційний тип. Таким людям властива підвищена імпульсивність, ослаблення контролю над потягами і спонуканнями.
5. Гіпертимічний тип. Високі оцінки говорять про постійне підвищеному тлі настрої в поєднанні з жагою діяльності, високою активністю, заповзятливістю.
6. Дистимічний тип. Цей тип є протилежним попередньому, характеризується зниженим настроєм, фіксацією на похмурих сторонах життя, ідеомоторного загальмованістю.

-
7. Тривожно-боязкий тип. Основна риса — схильність до страхів, підвищена боязкість і полохливість, високий рівень тривожності.
 8. Циклотимічний тип. Людям з високими оцінками за цією шкалою відповідає зміна гіпертимічних і дистимічних фаз.
 9. Афективно-екзальтований тип. Особам цього типу властивий великий діапазон емоційних станів, вони легко приходять в захват від радісних подій і в повний відчай від сумних.
 10. Емотивної тип. Це чутливі та вразливі люди, відрізняються глибиною переживань в області тонких емоцій в духовному житті людини.

Можливе застосування опитувальника як індивідуально, так і в групі. Найбільш вдалий варіант застосування опитувальника в групі, але кожен випробовуваний повинен мати перед собою текст опитувальника і аркуш для відповідей. Опитувальник застосовується як для психологічної консультації, так і з метою профвідбору та профорієнтації.

Визначення типів акцентуацій характеру (за К. Леонгардом)

Гіпертимічний тип. Помітною особливістю гіпертимічного типу особистості є постійне (або часте) перебування в піднесеному настрої. Гіпертензія може перебувати в піднесеному настрої, незважаючи на відсутність для цього будь-яких зовнішніх приводів. Піднесений **настрій поєднується з високою активністю, спрагою діяльності. Характерні товариськість, підвищена балакучість.** На життя гіпертими дивляться оптимістично, не втрачаючи оптимізму і при виникненні труднощів. Труднощі часто долають без особливих зусиль в силу органічно властивою їм активності і діяльності.

Застрягаючий тип. Застрягаючий тип особистості характеризується високою стійкістю афекту, тривалістю емоційного відгуку, переживань. Образа особистих інтересів і гідності, як правило, довго не забувається і ніколи просто не прощається. У зв'язку з цим навколишні часто характеризують їх як злопам'ятних і мстивих людей. До цього є підстави: переживання афекту часто поєднуються з фантазуванням, виношуванням плану відповіді кривдникові, помсти. Хвороблива образливість цих людей, як правило, добре помітна. Їх також можна назвати чутливими і легко вразливими, але в поєднанні і в контексті вищесказаного.

Емотивний тип. Головною особливістю емотивної особистості є висока чутливість і глибокі реакції в області тонких емоцій. Для них характерні м'якосердя, доброта, задушевність, емоційна чуйність, високорозвинена

емпатія. Всі ці особливості, як правило, добре видно і постійно виявляються в зовнішніх реакціях особистості в різних ситуаціях. Характерною особливістю є підвищена сльозливість («очі на мокрому місці»).

Педантичний тип. Добре помітними зовнішніми проявами цього типу є підвищена акуратність, тяга до порядку, нерішучість і обережність. Перш ніж що-небудь зробити, довго і ретельно все обмірковують. Очевидно, за зовнішньою педантичністю стоїть небажання і нездатність до швидких змін, до прийняття відповідальності. Такі люди без потреби не змінюють місце роботи і, якщо буде потрібно, насилу йдуть на це. Люблять своє виробництво, звичну роботу. У побуті їм властива сумлінність.

Тривожний тип. Головною особливістю цього типу є підвищена тривожність, занепокоєння з приводу можливих невдач, занепокоєння за свою долю і долю близьких. При цьому об'єктивних приводів до такого неспокою, як правило, немає або вони незначні. Відрізняються боязкістю, іноді з проявом покірності. Постійна настороженість перед зовнішніми обставинами поєднується з невпевненістю у власних силах.

Циклотимічний тип. Найважливішою особливістю циклотимічного типу є зміна гіпертимічних і дистимічних станів. При цьому такі зміни є і нерідкими, і не випадковими. Для гіпертимічної фази поведінки характерно те, що радісні події викликають не тільки радісні емоції, але також і спрагу діяльності, підвищену балакучість, активність. Сумні події викликають не тільки засмучення, але і пригніченість. У цьому стані характерні сповільненість реакцій і мислення, уповільнення і зниження емоційного відгуку.

Демонстративний тип. Центральною особливістю демонстративної особистості є потреба і постійне прагнення справити враження, привернути до себе увагу, бути в центрі уваги. Це проявляється в марнославної поведінці, часто нарочито демонстративній. Елементом такої поведінки є самовихваляння, розповіді про себе або події, в яких ця особистість займала центральне місце. Значна частка таких розповідей може бути або фантазуванням, або істотно прикрашеним викладом подій.

Збудливий тип. Особливістю збудливою особистості є виражена імпульсивність поведінки. Вся їхня манера спілкування і поведінки значною мірою залежить не від логіки, що не від раціональної оцінки своїх вчинків, а обумовлена імпульсом, потягом, інстинктом або неконтрольованими спонуканнями. в області соціальної взаємодії, спілкування для них характерна вкрай низька терпимість, навіть відсутність терпимості взагалі.

Дистимічний тип. Дистимічна особистість є протилежність гіпертима. Дистиміки зазвичай сконцентровані на похмурих, сумних сторонах

життя. Це проявляється у всьому: і в поведінці, і в спілкуванні, і в особливостях сприйняття життя, подій і інших людей (соціально-перцептивні особливості). Зазвичай ці люди по натурі серйозні. Активність, а тим більше гіперактивність, їм абсолютно невласлива.

Екзальтований тип. Головною особливістю екзальтованої особистості є бурхлива, екзальтована реакція. Вони легко приходять в захват від радісних подій і у відчай від сумних. Їх відрізняє крайня вразливість з приводу сумних подій і фактів. При цьому внутрішня вразливість і переживання поєднуються з яскравим їх зовнішнім виразом.

Тест «Ведучий або ведений?»

Кожен з нас піддається впливу інших людей і, у свою чергу, сам впливає на них з тією чи іншою метою. Політики, педагоги, лікарі, журналісти, актори, менеджери роблять це в силу специфіки своєї професії.

Даний тест дозволить Вам виявити здатність впливати на оточуючих.

Інструкція: Дайте відповідь на питання «так» або «ні».

1. Як, по-вашому, підійшла б Вам професія актора або політика?
2. Чи дратують Вас люди, що прагнуть вдягатися і поводитися екстравагантно?
3. Чи можете Ви розмовляти з іншою людиною про Ваші інтимні проблеми?
4. Чи відразу Ви реагуєте на найменші прояви неправильного трактування Ваших слів і вчинків?
5. Чи почуваете Ви дискомфорт, коли інші досягають успіху в тій сфері, де Ви самі хотіли б його досягти?
6. Чи любите Ви займатися якоюсь дуже важкою справою, щоб показати, що Ви здатні на це?
7. Могли б Ви присвятити усього себе досягненню чого-небудь видатного?
8. Чи влаштовує Вас одне і те ж коло друзів?
9. Чи любите Ви вести життя розмірне, розписане по годинах?
10. Чи любите Ви змінювати меблі в квартирі?
11. Чи подобається Вам робити що-небудь кожен раз по-новому?
12. Чи любите Ви «присаджувати» того, хто, по-вашому, занадто самовпевнений?
13. Чи подобається Вам демонструвати, що Ваш начальник або особа, яка є авторитетом, виявляється неправою?

Підрахунок балів:

Питання	Так	Ні
1	5	0
2	0	5
3	5	0
4	5	0
5	5	0
6	5	0
7	5	0
8	0	5
9	0	5
10	5	0
11	5	0
12	5	0
13	5	0

Інтерпретація результатів

Від 65 до 35 балів: Ви — людина, що володіє гарними задатками, щоб ефективно впливати на оточуючих, змінювати їхню думку, радити їм, керувати ними. У взаєминах з людьми Ви відчуваєте себе цілком упевнено. Ви переконані, що людина не повинна замикатися в собі, уникаючи людей, триматися осторонь і думати тільки про себе. Ви відчуваєте в собі потребу робити для оточуючих, керувати ними, вказувати їм на помилки, навчати, щоб будити в них інтерес до зовнішнього світу. І в цьому випадку з тими, хто не поділяє Ваших принципів, по-вашому, не слід особливо церемонитися. Їх треба переконувати, і Ви це вмієте. Однак Вам потрібно стежити за тим, щоб Ваше відношення до людей не приймало крайніх проявів. Інакше Ви перетворитесь у фанатика або тирана.

Від 35 до 0 балів: На жаль, Ви малопереконливі навіть тоді, коли абсолютно праві. Ви вважаєте, що Ваше (і навколишнє) життя повинно бути побудоване на принципах дисципліни, здорового глузду і гарних звичок, а його зміст повинен бути добре прогнозованим. Ви не любите нічого робити «через силу». Іноді Ви буваєте надмірно невпевнені у собі і через це не можете досягти наміченого, у результаті виявляючись несправедливо обділеним.

Тест «визначення соціотипу»

Інструкція: з кожної пари опису (1-2, 3-4, 5-6) виберіть одне твердження, яке Вам притаманне і запишіть його порядковий номер.

1. Ваша працездатність, як правило, завжди однакова і змінюється тільки з певних причин. Ви послідовні роботі, все доводите до завершення. Рішення приймаєте зважено і не любите їх міняти. Вам легко дотримуватися встановлених правил.
2. Ваша працездатність залежить від настрою, який може змінюватись без помітних причин. Періоди піднесення змінюються спадом активності. Ви часто дієте без підготовки, розраховуючи на везіння. Вам складно коритись суворим графікам та інструкціям.
3. Ви не любите з'ясовувати причини сварок і непорозумінь. Ставите розум вище почуттів, об'єктивно судите про людей, незалежно від симпатій. Вважаєте за краще не обговорювати приватне життя як своє, так і чуже.
4. Ви схильні йти на компроміси в справах заради добрих відносин. Уникаєте сварок. Вас цікавлять почуття та взаємовідносини між людьми. Намагаєтесь зробити приємне людям, чемні.
5. Ви реаліст, не любите пустих мрій, практичні, впевнені в собі. Не розпорошуєтесь на декілька справ відразу. Ретельно займаєтесь одним. Багато речей любите робити своїми руками, перевіряєте результати зробленого вами та іншими.
6. Ви добре передбачаєте майбутнє, часто згадуєте минуле, прагнете до нового. Схильні до коливань і сумнівів, не завжди впевнені в собі. Більше теоретик ніж практик.
7. Ви обачливі, стримані, малоініціативні в спілкуванні, недовірливі до нових людей. Контролюєте себе сперечаючись, щоб не сказати зайвого.
8. Ви легко сходитеся з новими людьми. Вам легше зрозуміти іншого, ніж себе. Ви невимушені, імпульсивні, відверті. Часто схильні до ризику, нестримані.

**Утворені в результаті тестування цифрові
сполучення означають певний соціотип.**

Код	Тип особистості (Псевдонім)	Код	Тип особистості (Псевдонім)
1357	Логіко-сенсорний інтроверт (Горький)	1457	Етико-сенсорний інтроверт (Драйзер)
1358	Логіко-сенсорний екстраверт (Штірліц)	1458	Етико-сенсорний екстраверт (Гюго)
1367	Логіко-інтуїтивний інтроверт (Робесп'єр)	1467	Етико-інтуїтивний інтроверт (Достоевський)
1368	Логіко-інтуїтивний екстраверт (Дж. Лондон)	1468	Етико-інтуїтивний екстраверт (Гамлет)
2357	Сенсорно-логічний інтроверт (Габен)	2457	Сенсорно-логічний екстраверт (Дюма)
2358	Сенсорно-логічний екстраверт (Жуков)	2458	Сенсорно-етичний екстраверт (Наполеон)
2367	Інтуїтивно-логічний інтроверт (Бальзак)	2467	Інтуїтивно-логічний інтроверт (Єсенін)
2368	Інтуїтивно-логічний екстраверт (Дон Кихот)	2468	Інтуїтивно-етичний екстраверт (Гекслі)

Типи темпераменту та їхня характеристика

Тип темпераменту	Властивості типу темпераменту	Основні характеристики та рекомендації
1	2	3
Сангвіністичний	Сильний, врівноважений, рухливий	Сангвініки діяльні, ініціативні та енергійні. Вони можуть здійснювати розумову діяльність, пов'язану з помірним фізичним навантаженням, спілкуванням та взаємодією з іншими людьми, завдяки високій працездатності легко налаштовуються на різні види діяльності та входять у контакт при спілкуванні з різними людьми, оперативно приймають рішення, але дещо непослідовні та недостатньо чутливі до зовнішніх змін

Флегматичний	Сильний, врівноважений, інертний	Флегматики серйозні, виконавчі і терплячі. Для них характерна висока працездатність, проте їм складно переключатися з одного виду діяльності на інший, тому вони працюють продуктивно і почуваються впевнено у стабільних ситуаціях. Відмінні виконавці за умови необмеженого часу. Представникам цього типу необхідний постійний рух, фізична праця, яскраві враження, здатні схвилювати
Холеристичний	Сильний, неврівноважений з переважанням збудження	Холерики винахідливі, емоційні, нетерплячі, вони не затрачують багато часу на обміркування рішень і ґрунтовний підхід до справи. Швидко орієнтуються в незнайомих ситуаціях, переходять з одного виду діяльності до іншого, часто не доводячи до кінця розпочату справу, здебільшого їх дратує одноманітна робота. Неврівноваженість створює проблеми несумісності з іншими людьми
Меланхолічний	Слабкий	Меланхоліки замкнуті, некоммунікбельні, мало енергійні, їхній настрій залежить від обставин. В умовах суворої регламентації та монотонної індивідуальної праці виявляють високу продуктивність, володіють чутливістю до всього, що відбувається навколо

Тест «Стан вашої нервової системи»

Інструкція: обведіть кружечком одну із чотирьох цифр у графах таблиці навпроти кожного запитання залежно від відповіді на нього.

Потім підрахуйте набрану суму.

Запитання	Ні	Не часто	Так	Дуже часто
Чи часто ви буваєте роздратовані, нервуєте, відчуваєте занепокоєння?	0	3	5	10
Чи часто у вас прискорений пульс та серцебиття?	0	2	3	6
Чи часто ви швидко стомлюєтесь?	0	2	4	8
Чи страждаєте підвищеною чутливістю до шуму, шарудіння або світла?	0	2	4	8
Чи бувають у вас різкі зміни настрою, виникає почуття невдоволення?	0	2	3	6
Ви спите неспокійно, часто прокидаєтесь? Страждаєте безсонням?	0	2	4	8
Чи страждаєте ви надмірним потовиділенням?	0	2	3	6
Чи затікають у вас м'язи? Чи відчуваєте незвичне лоскотання, сіпання у суглобах?	0	2	4	8
Чи забудькуваті ви, часто не можете сконцентрувати увагу?	0	2	4	8
Чи страждаєте ви від свербіжу?	0	2	3	6
Чи необхідно вам у вашій професійній діяльності бути завжди на «висоті»?	0	2	4	8
Чи часто ви буваєте в поганому настрої, проявляєте агресивність? Чи швидко ви втрачаєте самовладання?	0	2	4	8
Чи ховаєте ви неприємності в собі?	0	2	4	8

Чи відчуваєте ви невдоволення самим собою та навколишнім світом?	0	2	4	8
Чи палите ви?	0	2	5	10
Чи трапляються у вас неприємності? Чи мучать вас страхи?	0	2	4	8
Ви недостатньо буваєте на повітрі?	0	2	4	8
Чи бракує вам можливості «розрядитися», набути душевної рівноваги?	0	2	4	8

0 — 25 балів: ця сума може вас не турбувати. Але зверніть увагу на сигнали вашого організму, спробуйте усунути слабкі місця;

26 — 45 балів: приводу для занепокоєння немає. Але не ігноруйте попереджувальні сигнали. Зважте, що ви можете зробити для свого організму.

46 — 60 балів: ваша нервова система ослаблена. Для поліпшення здоров'я необхідно змінити спосіб життя. Проаналізуйте запитання та відповіді на них. Так ви визначитися з напрямом необхідних змін;

Понад 60 балів: ваша нервова система виснажена. Необхідно терміново вжити заходів. Обов'язково зверніться до лікаря.

Шкала соціальної адаптації (накопичення стресу)

№з/п	Життєві події	Значення події в балах
1	Смерть близького члена сім'ї	100
2	Розлучення	73
3	Травма чи хвороба	53
4	Зміна в стані здоров'я члена сім'ї	44
5	Поява нового члена сім'ї	39
6	Смерть близького друга	37
7	Зміна професійної орієнтації	36
8	Конфлікт в сім'ї	35
9	Видатне особисте досягнення	28

10	Початок або закінчення навчання в навчальному закладі	26
11	Зміна умов життя	25
12	Відмова від індивідуальних звичок	24
13	Зміни умов і часу (годин) роботи, навчання	20
14	Зміна місця проживання	20
15	Зміна місця навчання	20
16	Зміна звичок, пов'язаних з проведенням дозвілля, канікул	19
17	Зміна соціальної активності	18
18	Зміна індивідуальних звичок, пов'язаних зі сном	16
19	Зміна числа членів сім'ї, що живуть разом	15
20	Зміна звичок, пов'язаних з харчуванням	15
21	Канікули, відпустка	13
22	Значне свято	12

Обробка:

Підрахувати кількість балів, набраних протягом року, якщо отримано 150 балів, то це означає 50% вірогідності появи якогось захворювання, а при 300 балах вона зростає до 90%.

Т. Холмс і Р. Рей вважають, що багато захворювань у людини виникає в результаті поступового накопичення результатів впливу різних стресів, і причиною їх є акумулююча природа стресу. Вони емпірично довели, що кожна людина носить в собі цілком конкретний заряд стресу, і коли цей заряд досягає критичної сили, людина помирає. Якщо протягом шести місяців людина накопичує до 200-300 балів, то вона досягає межі потрясіння, а якщо 700 балів, то можуть бути і більш серйозні наслідки. Розроблену шкалу Холмс і Рей назвали шкалою визначення ступеня напруги. Необхідно враховувати при користуванні шкалою, що в її основу покладено положення про те, що стресові явища виникають в результаті різкої зміни в життєдіяльності і поведінці людини, ось чому практично не має різниці між характером змін (позитивні чи негативні).

Головне, що викликає напругу, — це непередбачуваність подій, що наступають. Очевидно можна зробити висновок, що якщо людина певним чином підготовлена психологічно до можливих змін, то вона менше зазнає руйнівної сили стресу.

Література

1. Баландюк Р. Методичні рекомендації щодо навчання «підприємливості та фінансової грамотності» на уроках історії України / Р. Баландюк // Молодь і ринок. — 2018. — №9. — С. 91-95. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2018_9_19.
2. Барадія Н.Г. Компетентнісний підхід у процесі вивчення фінансової грамотності в гімназії та ліцеї / Н.Г. Барадія // Інноваційна педагогіка. — 2018. — Вип. 3. — С. 49-52. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/innped_2018_3_11.
3. Білова Ю.А. Поняття та структура підприємницької компетентності майбутніх фахівців економічного профілю / Ю.А. Білова // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. — 2013. — Вип. 7. — С. 15-17. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ozfm_2013_7_7.
4. Булавенко С.Д. Дидактичні основи формування фінансової грамотності учнів / С.Д. Булавенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. — 2018. — Вип. 150. — С. 18-20. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2018_150_7.
5. Булах А.В. Модель формування підприємницької компетентності учнів професійно-технічних навчальних закладів швейного профілю / А.В. Булах // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. — 2015. — №9. — С. 157-165. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2015_9_22.
6. Гіптерс З.В. Теорія і практика економічної освіти та фінансової грамотності дітей і дорослих: історико-педагогічний аспект / З.В. Гіптерс // Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія : Педагогіка та психологія. — 2017. — Вип. 1. — С. 16-19. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvmdupp_2017_1_4.
7. Гончаренко Л.А. Формування підприємницької компетентності учнівської молоді в межах реалізації проекту «Шкільна академія підприємництва» / Л.А. Гончаренко, З.В. Філончук // Таврійський вісник освіти. — 2013. — №3. — С. 191-198. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo_2013_3_34.
8. Дияк В.В. Основні підходи щодо формування соціально-економічної компетентності майбутніх фахівців / В.В. Дияк // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Педагогічні та психологічні науки. —

-
2013. — №2. — С. 41-48. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpparv_ppn_2013_2_7.
9. Дятченко Д. Формування практичних навичок фінансової грамотності учнівської молоді / Д. Дятченко // Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. — 2017. — Вип. 2. — С. 41-43. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ped_in_2017_2_9.
10. Завгородня А. І. Нетрадиційні методи формування економічної компетентності учнів основної школи / А. І. Завгородня // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер : Педагогічні науки. — 2015. — Вип. 1. — С. 47-53. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nzbdpufn_2015_1_10.
11. Ковтун Г. І. До питання формування економічної компетентності учнів / Г. І. Ковтун, О. В. Мартиненко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. — 2013. — №4. — С. 135-144. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2013_4_18.
12. Концепція навчання географії України в основній та старшій школі / за заг. ред. д-ра пед. наук О.М. Топузова та канд. пед. наук О.Ф. Надтоки. — К. : ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. — 56 с.
13. Ліскович О. Структура та сутність підприємницької компетентності учнів у контексті навчання фізики / О. Ліскович // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти. — 2016. — Вип. 10(2). — С. 69-72. — Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nz_pmfm_2016_10\(2\)_19](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nz_pmfm_2016_10(2)_19).
14. Люлькова Ю. М. Необхідність формування економічної компетентності учнів у навчанні географії в основній школі / Ю. М. Люлькова // Педагогічна освіта: теорія і практика. — 2013. — Вип. 15. — С. 182-185. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppo_2013_15_35.
15. Назаренко Т. Г. Формування в учнів ліцею економічної компетентності / Т. Г. Назаренко // Проблеми сучасного підручника. — 2018. — Вип. 20. — С. 261-271. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psp_2018_20_25.
16. Пискун О.М. Розвиток підприємливості та фінансової грамотності учнів старшої школи в процесі технологічної освіти / О.М. Пискун, Н.В. Сокол // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. — 2018. — Вип.

-
- 151(2). — С. 118-122. — Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2018_151\(2\)__28](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2018_151(2)__28).
17. Прищеп С. М. До проблеми формування підприємницької компетентності учнів: сучасні підходи / С. М. Прищеп // Молодий вчений. — 2019. — №1(2). — С. 383-385. — Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2019_1\(2\)__32](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2019_1(2)__32).
18. Прищеп С. М. Сутність та зміст поняття «підприємницька компетентність» / С. М. Прищеп // Молодий вчений. — 2016. — №5. — С. 367- 370. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2016_5_94.
19. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. №1392; Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України // Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011>- п. — Назва з екрана.
20. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. №2145-VIII // Відомості Верховної Ради України. — 2017. — №38 — 39. — Ст. 380.
21. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 р. №988-р.; Концепція [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України // Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016>-р. — Назва з екрана.
22. Рабочая книга по прогнозированию / Редкол. : И.В. Бестужев-Лада (отв. ред.). — М. : Мысль, 1982. — 430 с.
23. Сліпенко В. Особливості розвитку підприємницької компетентності школярів у загальноосвітніх навчальних закладах: американський досвід / В. Сліпенко // Людинознавчі студії. Педагогіка. — 2017. — Вип. 5. — С. 197—205. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstud_2017_5_24.
24. Сліпенко В. Структура підприємницької компетентності: погляд американських дослідників / В. Сліпенко // Молодь і ринок. — 2018. — №1. — С. 149-152. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2018_1_29.
25. Терентьева Н.О. Необходимость получения компетентности «предпринимательство и финансовая грамотность» на уровне общеобразовательной

-
- освіти як вимога сучасного суспільства / Н.О. Терентьева // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. — 2018. — Вип. 155. — С. 141-144. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2018_155_33.
26. Ткачов А. С. Формування підприємницької компетентності у високоздібних учнів підліткового віку (на прикладі суспільствознавчих предметів) / А. С. Ткачов // Педагогіка та психологія. — 2018. — Вип. 59. — С. 112- 119. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ped_2018_59_15.
27. Унгурян І. Формування ключової компетентності підприємливості та ініціативності у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу / І. Унгурян, Н. Куриш // Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. — 2016. — Вип. 2. — С. 99-102. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ped_in_2016_2_18.
28. Фесенко Г. А. Ситуативне навчання основ фінансової математики учнів профільної школи як спосіб підвищення їх фінансової грамотності / Г. А. Фесенко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки: реалії та перспективи. — 2017. — Вип. 57. — С. 197-201. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_5_2017_57_30.
29. Філончук З. В. Проблеми впровадження фінансової грамотності в сучасній школі / З. В. Філончук // Таврійський вісник освіти. — 2015. — №2(2). — С. 112-117. — Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo_2015_2\(2\)_22](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo_2015_2(2)_22).
30. Шпак О. Компетентнісний підхід до формування економічної культури учнів загальноосвітньої школи / О. Шпак, С. Булаченко // Молодь і ринок. — 2012. — №3. — С. 22-26. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2012_3_6.
31. Шпак О. Фінансова грамотність — запорука життєвої успішності учнів / О. Шпак, С. Булаченко, Н. Примаченко // Молодь і ринок. — 2017. — №11. — С. 26-31. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2017_11_7.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДЛЯ КУРСУ ЗА ВИБОРОМ «ЕКОНОМІКА ВИКОРИСТАННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ»

10 КЛАС ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Програму розроблено на підставі Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392) та відповідно до положень «Концепції Нової української школи» (2016).

Актуальність програми. На сьогодні, актуальною залишається проблема функціонування системи водопостачання в регіонах України, враховуючи те, що особливо гостро стоїть питання якісного питного водопостачання в малих і середніх містах країни, слід здійснити систему заходів, спрямованих на розвиток і формування екологічної культури, навичок раціонального використання і охорони водних ресурсів країни. Ці заходи мають бути направлені на розвиток системи екологічної освіти, виховання здобувачів освіти, формуванню екологічної свідомості і культури майбутніх поколінь (у відповідності до положень програми Міжнародного десятиліття дій «Вода для сталого розвитку» на 2018 — 2028 роки, затвердженої резолюції Генеральною Асамблеєю ООН від 21.12. 2016 р. N A/KE8/71/222).

В закладах загальної середньої освіти створюються умови для організації та впровадження курсу за вибором «Економіка використання водних ресурсів» 10 клас, що відповідає економічним запитам особистості, новим умовам господарювання використовуючи для цього години варіативної частини навчальних планів розроблювальних Міністерством освіти і науки України.

Вік учасників освітнього процесу. За запропонованою навчальною програмою можуть здобувати знання і вміння діти віком від 15 років, які навчаються в 10-тих класах гімназії та ліцеї, закладах загальної середньої освіти.

Навчальний час. Термін навчання здобувачів освіти 10-тих класів за навчальною програмою становить 1 (одна) година на тиждень (разом 34 години за навчальний рік) у відповідному класі.

Мета і завдання програми. Основна **мета** навчальної програми — ознайомити здобувачів освіти 10-тих класів з особливостями раціонального використання й охороною водних ресурсів; активізувати участь здобувачів освіти гімназії і ліцеї у прийнятті рішень з питань громадського контролю за якістю питної води, а також інформування їх щодо

основних принципів та завдань державної політики у сфері регіонального розвитку з питань водопостачання і водовідведення.

Для досягнення поставленої мети слід вирішити такі **завдання**:

1. Впроваджувати серед учнівської і студентської молоді України знання про найкращі вітчизняні, світові технології водопостачання й водо- та енергозбереження.
2. Формувати в кожного здобувача освіти 10-тих класів уявлення про якість питної води, яку споживає, важливість для природних водойм (ріки або озера) очищення промислових і комунальних вод, правильно діяти у випадках надзвичайних ситуацій (НС) на водних об'єктах.
3. Підвищення рівня громадянської відповідальності щодо раціонального використання і охорони водних ресурсів рідного краю (населений пункт, район, область).
4. Обґрунтувати запровадження системи масових форм і методів роботи водогосподарських установ і організацій з учнівською та студентською молоддю.

Головною спільною складовою даної проблеми є розуміння на всіх ієрархічних рівнях значення вивчення знань і формування навичок про раціональне використання й охорону водних ресурсів серед учнівської молоді. З наукової і практичної точок зору, значення води у життя людини. Зокрема, на популяризацію цих знань серед учнівської і студентської молоді націлює програма Міжнародного десятиліття дій «Вода для сталого розвитку» на 2018 — 2028 роки.

Складовими мети програми є відновлення, охорона та раціональне використання джерел питного водопостачання. Для досягнення цієї мети необхідне вирішення завдань щодо попередження забруднення джерел питного водопостачання, стимулювання економити питну воду, охороняти лісові масиви у водоохоронній зоні, тощо.

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	Зміст навчального матеріалу	Наскрізнi змістові лінії
Знаннєвий компонент: ознайолюються із структурою посібника, правилами безпеки; Ціннісний компонент: пояснюють, що вивчає курс за вибором; Діяльнісний компонент: визначають основні завдання курсу.	Вступ (1) Ознайомлення із структурою навчального посібника, порядком та планом роботи. Загальні правила безпеки праці. Правила поведінки в навчальному кабінеті, закладі.	Екологічна безпека та сталий розвиток виховання соціальної активності здобувачів освіти; Громадянська відповідальність громадянське виховання в аспекті збереження водних ресурсів; Здоров'я і безпека ознайомлення з правилами безпеки праці (вступний інструктаж); Підприємливість та фінансова грамотність почати формування планування своєї діяльності щодо можливих нових видів бізнесу в регіоні.
Знаннєвий компонент: пояснюють відмінність між поняттями норми споживання, якості питної води; характеризують особливості виробничого контролю та державного санітарно-епідеміологічного нагляду у сфері питного водопостачання населення; Ціннісний компонент: узагальнюють результати колективного дослідження; Діяльнісний компонент: вміють проводити нескладні дослідження води.	РОЗДІЛ 1. ЯКІСТЬ ПИТНОЇ ВОДИ ТА ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ (5) Тема 1.1. Вимоги до питної води. Норми споживання питної води людиною. Проблеми нестачі питної води. Санітарно-епідеміологічна служба і визначення якості питної води в Україні. Правила виробничого контролю та державного санітарно-епідеміологічного нагляду у сфері питного водопостачання населення. Практична робота: За допомогою таблиці навчального посібника 10 клас проведіть аналіз питної води яку вживаєте щоденно. Колективне дослідження води в колодязях, бюветах, свердловинах, інших видів постачання у населеному пункті.	• Екологічна безпека та сталий розвиток здійснюють оцінку наслідків господарської діяльності людини на якість питної води; • Громадянська відповідальність вироблення умінь працювати в групі під час колективного дослідження води; • Здоров'я і безпека навчатися застосовувати знання про норми споживання питної води на практиці; Підприємливість та фінансова грамотність розвивати математичні умінь вести розрахунки витрат питної води у домогосподарстві.

Знаннєвий компонент: називають джерела забруднення підземних вод м. Києва та його околиць; Ціннісний компонент: порівнюють статистичні матеріали; Діяльнісний компонент: визначають рівень забезпеченості вільного доступу до джерел якісної питної води.	Тема 1.2. Якість питної води в столиці України — Києві. Проблеми забезпечення м. Києва якісною питною водою. Використання підземних вод та їх систематичне забруднення промисловими відходами. <i>Практична робота:</i> Здійснить вивчення рівня забезпечення вашого мікрорайону (району, області), де ви проживаєте кюветами і бюветами.	• <i>Екологічна безпека та сталий розвиток</i> • <i>Громадянська відповідальність</i> • <i>Здоров'я і безпека</i> • <i>Підприємливість та фінансова грамотність</i>
Знаннєвий компонент: знають поняття столова і мінеральна вода; ознайомлюються з основними положеннями державних норм і правил «Гігієнічні вимоги до води питної, призначені для споживання людиною»; Ціннісний компонент: - <i>формування уявлення про рекреаційні водні ресурси та їх використання;</i> Діяльнісний компонент: аналізують статистичні матеріали з метою визначення рис і відмінностей у якості бутильованої води.	Тема 1.3. Вимоги державної санітарної служби до столової і мінеральної вод. Поняття столова і мінеральна вода. Державні норми і правила «Гігієнічні вимоги до води питної, призначені для споживання людиною». <i>Практична робота:</i> Проаналізуйте якість бутильованої води різних виробників, яка продається у вашому населеному пункті (навчальний посібник 10 клас).	• <i>Екологічна безпека та сталий розвиток</i> підготовка інформаційних повідомлень про якість бутильованої води вашого населеного пункту; • <i>Громадянська відповідальність</i> формування культури споживання столової і мінеральної вод; • <i>Здоров'я і безпека</i> закріплення навичок споживацької грамотності; • <i>Підприємливість та фінансова грамотність</i> Розвиток лідерських ініціатив щодо споживання столової і мінеральної вод вашого району.

Знаннєвий компонент: виявляють закономірності розміщення водних ресурсів світу; - характеризують особливості транспортування води у просторі; Ціннісний компонент: обґрунтовують негативні екологічні наслідки будівництва гідротехнічних споруд; Діяльнісний компонент: організують екологічні акції на берегах каналів та водосховищ.	РОЗДІЛ 2. ВОДОПОСТАЧАННЯ І САНІТАРНА ОХОРОНА ВОДОЙМИЩ (9) Тема 2.1. Транспортування води у просторі. Рівень забезпечення водними ресурсами регіонів світу. Особливості транспортування води у просторі. Створення каналів та водосховищ. Негативні наслідки будівництва великих водосховищ на навколишнє природне середовище. <i>Практична робота:</i> Географія будівництва в Україні та світі сучасних великих гідротехнічних споруд.	• Екологічна безпека та сталий розвиток ознайомлення здобувачів освіти з правилами поведінки на водних об'єктах (каналах, водосховищах); • Громадянська відповідальність бере участь в громадських обговореннях екологічних проєктів (сучасних гідротехнічних споруд); Здоров'я і безпека ознайомлений з правилами безпечної поведінки під час навчальних екскурсій до штучних водних об'єктів; Підприємливість та фінансова грамотність розроблення заходів щодо утилізації побутових відходів на берегах штучних водойм у своєму населеному пункті.
Знаннєвий компонент: називають методи опріснення; • Діяльнісний компонент: визначають вплив опрісненої води на людський організм.	Тема 2.2. Опріснення морської води. Методи опріснення морської води — газогідратний, іонний обмін, мембранний метод тощо. Вплив опрісненої води на людський організм. <i>Практична робота:</i> На контурній карті світу позначте країни, які здійснюють опріснення морської води у промислових масштабах.	• Екологічна безпека та сталий розвиток підготовка інформаційних повідомлень про здійснення опріснення морської води в країнах світу; • Здоров'я і безпека ознайомлення з методами опріснення морської води, яка використовується для зрошувального землеробства; Підприємливість та фінансова грамотність використання різних джерел інформації для прогнозування впливу зелених технологій на розвиток економіки.

Знаннєвий компонент: характеризують особливості будівництва перших водогонів; Діяльнісний компонент: – аналізують особливості сучасних водогінних систем та технології їх будівництва й експлуатації.	Тема 2.3. Перші водогони у стародавньому світі і сучасність. Будівництво перших акведуків, дамб, колодязів, водосховищ у стародавньому світі. Перші водогони Київської Русі (9-12 ст.). <i>Практична робота (на місцевості):</i> Вивчити сучасні водогінні системи та технології їх будівництва й експлуатації. Екскурсія до районних (міських) водних управлінь.	• Екологічна безпека та сталий розвиток ознайомлення з правилами поведінки в зонах техногенного забруднення (поля накопичення Бортницької станції аерації); • Громадянська відповідальність організація навчальних екскурсій до районних (міських) водних управлінь; Здоров'я і безпека самостійне засвоєння знань про профілактичні заходи під час закордонних подорожей до країн з високою ймовірністю епідемії; Підприємливість та фінансова грамотність розробити проєкт щодо можливих нових видів бізнесу вашого регіону у сфері житлово-комунального господарства (водопостачання).
Знаннєвий компонент: називають склад водних ресурсів України; знають поняття водні ресурси, річковий стік; Ціннісний компонент: формувати в здобувачів освіти уявлення водні ресурси, як найцінніший природний ресурс; Діяльнісний компонент: вміють користуватися картографічними матеріалами.	Тема 2.4. Основні водні ресурси України. Поняття водні ресурси, річковий стік. Поверхневі води України. Гідрографічна сітка України: басейни рік Вісли, Дунаю, Дністра, Південного Бугу, Дніпра, Сіверського Дінця. Озера України. Основні групи озер: Шацькі, Слов'янські, Турійсько-Озерянські, Східно-Озерянські, Перекопські, Євпаторійські, Придунайські та Керченські озера. Лимани України: Дунай-Дністровського межиріччя, Одеські і Дніпро-Бузькі лимани. <i>Практична робота:</i> Позначте на контурній карті гідрографічну сітку України.	• Екологічна безпека та сталий розвиток розвиток соціальної відповідальності щодо використання водних ресурсів України; • Здоров'я і безпека формування безпечного здорового життєвого середовища; Підприємливість та фінансова грамотність вивчення питань практичних аспектів фінансування використання водних ресурсів в Україні.

Знаннєвий компонент: називають склад регіону Чорноморсько-Азовського узбережжя; характеризують Чорне і Азовське моря; Ціннісний компонент: - формують цілісне уявлення про унікальність Чорного і Азовського морів та особливість історико-культурної спадщини Північного Причорномор'я; Діяльнісний компонент: обґрунтовують перспективи ви рекреаційно- туристичного розвитку Чорноморсько-Азовського узбережжя.	Тема 2.5. Морські узбережжя і територіальні води України. Чорноморсько-Азовське узбережжя України. Природні ресурси внутрішніх морів та рекреаційно-туристичне значення морського узбережжя. Чорне і Азовське моря. Зв'язок внутрішньоконтинентальних морів із Атлантичним океаном. <i>Практична робота:</i> Позначте на контурній карті України основні природні ресурси на Чорноморсько-Азовському узбережжі.	· Екологічна безпека та сталий розвиток участь у заходах з охорони довкілля узбережжя Чорного і Азовського морів; Здоров'я і безпека здійснення мотивації щодо ведення здорового способу життя; Підприємливість та фінансова грамотність підготувати медіапрезентацію про природні і історико- культурні ресурси Північного Причорномор'я.
Знаннєвий компонент: характеризують економіч не значення штучних водойм; Ціннісний компонент: вчать ся охороняти води місцевих водойм; Діяльнісний компонент: вміють знаходити в додатковій літературі описи водосховищ Дніпровського каскаду (Київське, Канівське, Кременчуцьке, Кам'янське, Дніпровське, Каховське); визначають особливості географічного положення меліоративних каналів.	Тема 2.6. Значення водосховищ, ставків і меліоративних каналів. Економічне значення водосховищ, ставків і меліоративних каналів. Комплекс водосховищ Дніпровського каскаду (Київське, Канівське, Кременчуцьке, Кам'янське, Дніпровське, Каховське). Робота гідроелектростанцій, річкове судноплавство. Меліоративні канали: Сіверський Донець – Донбас, Дніпро – Донбас, Дніпро – Кривий Ріг, Дніпро – Інгулець, Каховський магістральний канал. <i>Практична робота:</i> Позначте на контурній карті своєї області найбільші водосховища, ставки і меліоративні канали.	· Екологічна безпека та сталий розвиток повторення правил безпечної поведінки на штучних водоймах (водосховищах, ставках, каналах); · Громадянська відповідальність формування полікультурної поведінки здобувачів освіти; Підприємливість та фінансова грамотність оцінювання своєї діяльності та групи щодо можливих нових видів бізнесу у вашому регіоні розвитку ставкового господарства.

Знаннєвий компонент: мають уявлення про водойми уповільненого водообміну; знають екологічну ситуацію питних вод; Ціннісний компонент: характеризують ресурсозабезпеченість окремих регіонів країни питною водою; Діяльнісний компонент: вміють показувати водойми уповільненого водообміну на фізичні карті України.	Тема 2.7. Територіальний розподіл водойм уповільненого водообміну України. Водойми уповільненого водообміну України включають запаси води, частина яких використовується на водопостачання і водоспоживання. Розподіл водойм уповільненого водообміну у фізико-географічних зонах України. <i>Практична робота:</i> За картою «Екологічна ситуація та стан питних вод в Україні» визначте ресурсозабезпеченість питною водою регіонів країни.	• Екологічна безпека та сталий розвиток виховання екологічної свідомості здобувачів освіти; • Здоров'я і безпека вивчення екологічної ситуації та стану питних вод в Україні з метою організації профілактичних заходів з попередження інфекційних захворювань, які передаються водою; Підприємливість та фінансова грамотність розвивати вміння генерувати ідеї й ініціативи.
Знаннєвий компонент: - порівнюють особливості господарювання водних управлінь; знають водні ресурси свого регіону; Ціннісний компонент: вказують на основні риси сучасного стану та розвитку будівництва гідротехнічних споруд в своєму регіоні; Діяльнісний компонент: - організовують навчальну шкільну екскурсію до державних обласних (міських, районних) і міжрайонних водних управлінь.	Тема 2.8. Водні господарства України. Державні обласні (міські, районні) і міжрайонні водні управління. Основні водні ресурси регіону, що експлуатуються водними господарствами. Будівництво насосних станцій, захисних дамб, тощо. <i>Практична робота:</i> На основі таблиці навчального посібника 10 клас підготуйте реферативне повідомлення про місцеве міське (районне, міжрайонне, обласне) водне управління.	• Екологічна безпека та сталий розвиток здійснювати помірну соціальну активність спільно з державними обласними (міськими, районними) і міжрайонними водними управліннями; • Громадянська відповідальність на базі державних обласних (міських, районних) і міжрайонних водних управлінь проводити екологічні акції, кампанії; Підприємливість та фінансова грамотність розвивати здатність успішно діяти в технологічному середовищі.

Знаннєвий компонент: знають значення курсів за вибором в екологічному вихованні здобувачів освіти; • Ціннісний компонент: складають порівняльну характеристику змістової структури курсу за вибором «Економіка використання водних ресурсів» для 10-тих класів; Діяльнісний компонент: вміють застосовувати здобуті знання на практиці.	Тема 2.9. Участь учнівської молоді в охороні і раціональному використанні водних ресурсів. Значення курсу за вибором «Економіка використання водних ресурсів» 10 клас в ознайомленні здобувачів освіти з тематикою різноманітності водного середовища і бережливого ставлення до нього. <i>Практична робота:</i> Проведення обліку усіх місцевих підприємств, які забруднюють воду. Загальногimназійні і ліцейні заходи висадження дерев у водоохоронних зонах річок, озер, водосховищ і ставків.	• Екологічна безпека та сталий розвиток брати участь у вирішенні питань довкілля і розвитку суспільства; • Громадянська відповідальність обґрунтувати природоохоронну роль курсу за вибором «Економіка використання водних ресурсів»; • Здоров'я і безпека виявлення джерел забруднення місцевих водойм спільно з екологічними інспекторами; Підприємливість та фінансова грамотність розвивати уміння ухвалювати рішення за результатами спільної з екологічними інспекторами роботи.
Знаннєвий компонент: - знають джерела і види забруднення поверхневих вод України; • Ціннісний компонент: описують наслідки впливу господарської діяльності людини на водні ресурси; Діяльнісний компонент: дотримуються правил екологічної поведінки на водних водоймах.	РОЗДІЛ 3. ДЖЕРЕЛА І ВИДИ ЗАБРУДНЕНЬ ВОДИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ ОЧИЩЕННЯ СТИЧНИХ ВОД (8) Тема 3.1. Забруднення води та його наслідки. Вплив господарської діяльності людини на водні багатства України та світу. Джерела і види забруднення поверхневих вод. <i>Практична робота:</i> Вивчити і дотримуватися правил екологічної поведінки поблизу природних і штучних водойм.	Екологічна безпека та сталий розвиток • вивчення правил поведінки в зонах техногенного забруднення водних ресурсів; • Громадянська відповідальність • виховання в здобувачів освіти громадянської відповідальності за забруднення водних ресурсів; Підприємливість та фінансова грамотність перевірити результати екологічного проекту який розробляли в першому семестрі щодо утилізації побутових відходів у своєму населеному пункті.

Знаннєвий компонент: називають основні речовини, які забруднюють морську воду; характеризують екологічні проблеми морів; Ціннісний компонент: аналізують причини забруднення морів та океанів; Діяльнісний компонент: займаються проектною діяльністю.	Тема 3.2. Забруднення морів та океанів. Забруднені річки виносять в моря і океани промислові та сільськогосподарські відходи, стічні води міського господарства, тощо. Штучні речовини, які забруднюють морську воду (нафта і нафтопродукти, стійкі пестициди, радіоактивні відходи, пластикові пляшки та поліетиленові пакети, інші). Екологічні проблеми Чорного і Азовського морів. <i>Практична робота:</i> Розробка учнівських проєктів, які сприятимуть зменшенню забруднення вод.	Екологічна безпека та сталий розвиток набувають навичок безпеки в Інтернеті та кібербезпеці; Громадянська відповідальність закріплюють уміння усно і письмово висловлювати й тлумачити поняття, факти та погляди з проблеми забруднення морського середовища; Здоров'я і безпека усвідомлення ролі морського середовища для життя і здоров'я людини; Підприємливість та фінансова грамотність розвиток вміння раціонально вести себе як споживач.
Знаннєвий компонент: знають основні джерела забруднень води стічними водами промислових підприємств; Ціннісний компонент: усвідомлюють важливість впровадження зелених технологій в промислове виробництво; Діяльнісний компонент: вміють складати план-схеми джерел забруднення вод; самостійно розробляють практичні рекомендації із зменшення забруднення вод.	Тема 3.3. Стічні води промислових підприємств. Стічні води і звалища промислових відходів — основні джерела забруднення води. Способи очищення води, яка використовувалася в технологічному процесі. Джерела теплового забруднення водойм. Порушення екологічної рівноваги при тепловому забрудненні. <i>Практична робота:</i> Складіть план-схему скидання стічних вод і звалищ промислових відходів вашого населеного пункту (району).	Екологічна безпека та сталий розвиток розвиток вмінь розумно та раціонально користуватися водними ресурсами; Громадянська відповідальність брати участь в дебатах щодо повторного використання стічних вод; Здоров'я і безпека вивчити проблему впливу промислових підприємств на навколишнє середовище; Підприємливість та фінансова грамотність ефективно використовувати індивідуальні заощадження у сфері фінансів.

Знаннєвий компонент: знають джерела і масштаби забруднення вод сільськогосподарським виробництвом; Ціннісний компонент: порівнюють наслідки зміни екології води в районах інтенсивного ведення сільськогосподарського виробництва; Діяльнісний компонент: підбирають необхідні екологічні факти з проблематики вивчення теми.	Тема 3.4. Забруднювачі води у сільському господарстві. Джерела забруднення вод сільськогосподарським виробництвом. Масштаби забруднення підземних і поверхневих вод пестицидами та продуктами відходів тваринництва. Наслідки меліоративних робіт з осушення боліт Українського Полісся (у Волинській, Житомирській, Київській, Чернігівській областях); надмірного поливу на зрошувальних землях півдня України (у Одеській, Миколаївській, Херсонській областях і АР Крим). <i>Практична робота:</i> Складіть список сільськогосподарських забруднювачів водойм та підземних вод вашого району (міста).	Екологічна безпека та сталий розвиток підготовка інформаційного повідомлення про джерела забруднення сільськогосподарським виробництвом регіону; Громадянська відповідальність усвідомлення ролі ефективного спілкування; Здоров'я і безпека розвиток здатності і бажання дотримуватися здорового харчування; Підприємливість та фінансова грамотність навчатися приймати доцільні рішення у сфері зайнятості, фінансів, тощо.
Знаннєвий компонент: знають поняття каналізація, каналізаційна система; характеризує розвиток каналізаційних систем; Ціннісний компонент: бере участь в обговоренні проблемних питань з теми; Діяльнісний компонент: виконує творчу роботу; готує повідомлення, реферати.	Тема 3.5. Каналізаційні системи. Поняття каналізація, каналізаційна система. Історія відомих каналізаційних систем світу. Природний процес самоочищення води. З історії туалету від найдавніших часів до сьогодення. Перший у Європі діючий унітаз (1590 р.). Незвичайні туалети світу. Світовий туалетний саміт. <i>Практична робота:</i> Підготовка реферату або повідомлень про стан роботи каналізаційних систем у населеному пункті. <i>Екскурсія</i> Екскурсія до Київського музею історії туалету.	Екологічна безпека та сталий розвиток ознайомитись з правилами користування системами санітарії та каналізації; Громадянська відповідальність розвивати уміння працювати з іншими на результат; Здоров'я і безпека закріплювати здатність і бажання дотримуватися правил особистої і громадської гігієни; Підприємливість та фінансова грамотність розв'язання економічних задач, які розкривають практичні аспекти фінансових питань житлово-комунального господарства.

Знаннєвий компонент: знають про процес самоочищення водойм; • Ціннісний компонент: самостійно визначають основні правила щодо викидання побутових відходів у каналізацію, виконують їх у побуті; Діяльнісний компонент: вчать застосовувати метод біологічної меліорації у місцевих водоймах.	Тема 3.6. Природні способи очищення стічних вод. Підходи до самоочищення водойм (біоценоз, прибережний пісок, глибокі ями у водоймі, біологічне окислення, тощо). Поняття метод біологічної меліорації. Очисна допомога лісів. Культура щодо викидання в каналізацію відходів. <i>Практична робота:</i> Записати і запам'ятати правила щодо викидання побутових відходів у каналізацію.	• Екологічна безпека та сталий розвиток дотримуватися з правил користування системами санітарії та каналізації; • Громадянська відповідальність розвивати уміння посередницької діяльності та міжкультурного спілкування; Здоров'я і безпека здійснювати засадження деревами водоохоронних зон найближчих природних водойм; Підприємливість та фінансова грамотність брати на себе відповідальність, розвивати лідерські ініціативи.
Знаннєвий компонент: знають поняття променевий водозабір, неорганічні коагулянти очистки води; • Ціннісний компонент: порівнюють різні технології очищення водопровідної води; Діяльнісний компонент: - самостійно проводять нескладні дослідження очищення води.	Тема 3.7. Технології очищення водопровідної води. Очищення водопровідної води хлором, коагулянтами. Будівництво водогінної станції. Поняття променевий водозабір, неорганічні коагулянти очистки води. <i>Практична робота:</i> Проведіть дослідження очищення мікробного забруднення води методом кип'ятіння.	Екологічна безпека та сталий розвиток розвиток екологічної свідомості; • Громадянська відповідальність закріплення навичок працювати в групі; Здоров'я і безпека застосування знань про технології очищення води; Підприємливість та фінансова грамотність закріплювати здатність успішно діяти в технологічному середовищі.

Знаннєвий компонент: знають функціональне призначення станцій аерації; • Ціннісний компонент: наводять приклади якісних і кількісних змін роботи Бортницької станції аерації; Діяльнісний компонент:	Тема 3.8. Бортницька станція аерації. Бортницька станція аерації — комплекс інженерних споруд. Основні природоохоронні функції Бортницької станції аерації для м. Києва. <i>Практична робота:</i> Підготуйте реферативне повідомлення про природоохоронні функції станцій аерації. <i>Екскурсія</i> Екскурсія на Бортницьку станцію аерації.	•Екологічна безпека та сталий розвиток участь у вирішенні питань довкілля і розвитку суспільстві; •Громадянська відповідальність вибудовувати свою освітньо-професійну траєкторію; •Здоров'я і безпека дотримання безпечної поведінки під час навчальної екскурсії; Підприємливість та фінансова грамотність розвиток здатності успішно діяти в техногенному середовищі.
Знаннєвий компонент: мають уявлення про потенційну енергію Світового океану; • Ціннісний компонент: знають сучасні альтернативні джерела енергії; Діяльнісний компонент: вміють працювати з різноманітним картографічним матеріалом.	РОЗДІЛ 4. ВОДНА ЕНЕРГІЯ ТА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ (6) Тема 4.1. Енергія Світового океану. Використання води людиною. Будівництво припливних електростанцій — ПЕС (Франція, Велика Британія, Скандинавські країни). <i>Практична робота:</i> Позначення на контурній карті світу припливні електростанції (ПЕС).	Екологічна безпека та сталий розвиток формулювати гіпотезу, збирати дані, аналізувати результати про водну енергію та її використання; Громадянська відповідальність усвідомлення ролі ефективного спілкування; Здоров'я і безпека впроваджувати споживчу грамотність; Підприємливість та фінансова грамотність прогнозувати вплив економіки на розвиток технологій.

Знаннєвий компонент: знають традиційні джерела енергії; Ціннісний компонент: пояснюють відмінність між припливними (ПЕС) і гідроелектростанціями (ГЕС); Діяльнісний компонент: порівнюють країни з різними показниками традиційної і альтернативної енергетики.	Тема 4.2. Використання енергії поверхневих вод. Будівництво гідроелектростанцій — ГЕС (США, Росія, Україна). Вплив гідроелектростанцій на навколишнє природне середовище. Київська гідроакумулююча електростанція (ГАЕС). <i>Практична робота:</i> Позначте на контурній карті України найбільші гідроелектростанції (ГЕС).	•Екологічна безпека та сталий розвиток брати участь у заходах з охорони довкілля; •Громадянська відповідальність уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів; •Здоров'я і безпека Усвідомлення ролі навколишнього середовища для життя і здоров'я людини; Підприємливість та фінансова грамотність вміти здійснювати економічне планування.
Знаннєвий компонент: вказують на регіональні відмінності містобудівництва; знають види мостів та матеріали з яких вони виготовлені; Ціннісний компонент: - вивчати історію комунікаційних гідротехнічних споруд; Діяльнісний компонент: розробляють та впроваджують план організації та проведення тематичної фотовиставки.	Тема 4.3. Комунікаційні гідротехнічні споруди. Будівництво мостів. Древньоримські мости — міст Фабриція, Цестія, Траяна. Історія мостобудівництва часів Київської Русі (9-12 ст.). Види мостів (арковий, балковий, понтонний, мости-дамби, розвідні мости). <i>Практична робота:</i> Організуйте фотовиставку незвичайних мостів України, опишіть історію їх будівництва та експлуатації.	•Екологічна безпека та сталий розвиток уміння застосовувати інформаційно-комунікативні технології (ІКТ) для створення, пошуку, обробки, обміну інформацією в ЗЗСО; •Громадянська відповідальність виховувати повагу до закону, дотримання прав людини; Підприємливість та фінансова грамотність розвивати уміння представляти себе і свої досягнення на фотовиставці незвичайних мостів України.

Знаннєвий компонент: наводять приклади незвичайних водних будівель і гідротехнічних споруд свого регіону (країни, світу); вказують причини сучасної глобальної екологічної кризи; • Ціннісний компонент: виконують прості краєзнавчі дослідження; Діяльнісний компонент: розробляють проекти збереження гідротехнічних пам'яток місцевого значення; готують матеріали за творчими роботами; наносять на контурну карту унікальні об'єкти незвичайних водних будівель і гідротехнічних споруд.	Тема 4.4. Незвичайні водні будівлі і гідротехнічні споруди. Припливні млини в Північній Ірландії (7 ст.). Музей трьох млинів (м. Вудбрідж, Англія). Водяні млини часів Київської Русі (10-11 ст. у Київській, Рівненській і Закарпатській областях). Водяна лісопилка у Нижньому Бистрії (Закарпатська область). Водяна ковальня у Лисичево (Закарпатська область). Водний лісосплав у Карпатах. Музей лісу і сплаву на р. Чорна Річка (Закарпатська область). Незвичайні водні будівництва (іглу, льодяна лазня, будівництво курортного містечка Пальї-Кост, князівство Сіленд, тощо). Практична робота: Позначте на контурній карті області (міста) пам'ятки гідротехнічних споруд. Екскурсія Екскурсії до місцевих краєзнавчих музеїв, незвичайних водних будівель та гідротехнічних споруд.	Екологічна безпека та сталий розвиток уміння розумно та раціонально користуватися водними ресурсами в рамках сталого розвитку; Громадянська відповідальність продовжити вибудовувати свою освітньо-професійну траєкторію, оцінювати власні результати навчання, навчатися впродовж життя; • Здоров'я і безпека закріплення здатності і бажання дотримуватися здорового способу життя; Підприємливість та фінансова грамотність оцінювання можливостей для організації підприємницької діяльності у своїй місцевості.
	Підсумкове заняття (1)	
	Резерв часу (на практичні роботи, екскурсії) (4) Тематичні екскурсії.	

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Антропогенний вплив на водні екосистеми // Основи гідроекології. — К. : Обереги, 2001. — С. 415-496.
2. Гайнріх Д. Екологія: dtv-Atlas / Д. Гайнріх. — 2001.
3. Географія України : Дит. енцикл. / Пестушко В. Ю. ; Худож. Влади-мирова М. Л. — К. : Школа, 2005. — 382 с.: іл.
4. Географія: Довідник / Й. Р. Гілецький, Р. Р. Сливка, М. М. Богович. — Х. : Веста — Вид-во «Ранок», 2008. — 480 с. : іл.
5. Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія / Київський національний уні-верситет імені Тараса Шевченка, Географічний факультет, Кафедра гідрології і гідрохімії, Українське географічне товариство. — Т. 2. — 2001.
6. Екологічні основи управління водними ресурсами : навч. посіб. / [А. І. Томільцева та ін.] ; М-во екології та природних ресурсів Украї-ни, Держ. екол. акад. післядиплом. освіти та упр. — Київ : Ін-т екол. упр. та збаланс. природокористування, 2017. — 214 с. : іл.
7. Екологія та охорона навколишнього природного середовища : Навч. посібник. — 4-е вид., випр. і доп. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2006. — 319 с.
8. Єна О.В., Супричов О.В. Словник-довідник з фізичної географії: (Для школярів і абітурієнтів). — К.: Довіра, 2002. — 238 с.
9. Закон України «Про Загальнодержавну програму «Питна вода Укра-їни» на 2006-2020 роки» від 3 березня 2005 року N 2455-IV.
10. Зуев В. Н. Изучение и охрана водных объектов / В. Н. Зуев. — 2008. — С. 88.
11. Кінько Т. А. Земля — планета спраги. Кн. 1: Україна в контексті гло-бальної водної кризи / худож. оформ. Т. А. Кінько, М. Т. Кінько. — 2004. — С. 107-129.
12. Ковшун Н. Управління використанням водних ресурсів на сучасному етапі: проблеми та перспективи / Н. Ковшун // Регіональна еконо-міка. — Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України. — 2006. — №2. — С. 124-129.
13. Коляденко В. Відновлення природних джерел / В. Коляденко // Бу-лава. — Херсон : ПП «ТРО Булава». — 2007. — №42. — С.15.
14. Комплексный подход к управлению пресноводными ресурсами / В. Г. Ковалев [та ін.] ; М-во образования и науки Украины, Одес. гос. экол. ун-т. — Одесса : ТЭС, 2018. — 179 с. : іл.

ВИРОБНИЧО - ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

Автори посібника:

Топузов Олег Михайлович, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, заслужений діяч науки і техніки України, віце-президент НАПН України, директор Інституту педагогіки НАПН України;

Назаренко Тетяна Геннадіївна, завідувача відділом навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України, доктор педагогічних наук;

Яценко Володимир Сергійович, старший науковий співробітник відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник;

Ковчин Наталія Андріївна, старший науковий співробітник відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник;

Нехоча Оksана Сергіївна, старший науковий співробітник відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України, кандидат педагогічних наук;

Пузіков Дмитро Олегович, старший науковий співробітник відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України, кандидат педагогічних наук, доцент.

КУРСИ ЗА ВИБОРОМ З ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

методичний посібник

Обкладинка - Лук'яненко Л.
Верстка – Коломієць А.

(Електронне видання)
Обсяг 9,5 авт. арк.

Віддруковано у ТОВ “КОНВІ ПРІНТ”.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №6115, від 29.03.2018 р.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12,
тел. +38 044 332-84-73.